

Medier på olycksplatsen

Denna rapport ingår i Räddningsverkets serie av forsknings- och utvecklingsrapporter.
I serien ingår rapporter skrivna av såväl externa författare som av verkets anställda.
Rapporterna kan vara kunskapssammanställningar, idéskrifter eller av karaktären tillämpad forskning.
Rapporten redovisar inte alltid Räddningsverkets ståndpunkt i innehåll och förslag.

2002 Räddningsverket, Karlstad
Informationssekretariatet
ISBN 91-7253-159-2

Beställningsnummer P21-404/02
2002 års utgåva

Medier på olycksplatsen

En studie av samspel mellan journalister och räddningspersonal under arbete i kris

Liselotte Englund, Karlstads universitet

Räddningsverkets kontaktperson:
Mats Oscarsson, Informationssekretariatet, telefon 054-13 51 03

Förord

Att beträda nya marker är alltid spännande. Som forskningsfält är temat ”Medier på olycksplatsen” inte orört, men utan tvekan ett sällan besökt område. När Räddningsverket lade ut uppdraget att ta fram en kunskaps- och forskningsöversikt över fältet startade en mycket intressant arbetsprocess.

Från en ursprunglig ambition att omfatta befintlig internationell kunskap i ämnet, landade arbetet i en huvudsakligen nationell översikt med ett nationellt studieobjekt som främsta fokus. Eftersom litteraturgenomgången skulle kompletteras med en intervjustudie samt en mindre analys av ett bestämt medieinnehåll, föll det sig naturligt att förtydliga den övergripande kunskapssammanställningen med ett praktiskt fall. Den tragiska Göteborgsbranden 1998 då 63 ungdomar omkom i samband med en privat fest fick bli studiens ”case”.

En ledstjärna enligt Räddningsverkets uppdrag skulle vara rapportens tillämpbarhet. Den är därför skriven på ett sätt som förhoppningsvis ska tilltala teoretiker och experter men samtidigt vara begriplig och användbar för berörda yrkesgrupper i deras dagliga yrkesutövning.

Det är en förhoppning att rapporten ska besvara läsarens frågor, men också ställa många fler. Arbetet går vidare.

Karlstad och By Kyrkby, februari 2002

Liselotte Englund

Innehållsförteckning

Förord.....	3
Abstract	7
Sammanfattning	8
1. Inledning.....	9
1.1 Studiens syfte och problem.....	9
1.2 Metod och perspektiv	10
1.3 Terminologi	13
1.4 Termer inom medicinsk katastrofberedskap.....	14
1.5 Internationella olycks- och katastroftermer.....	16
2. Bakgrund till ämnesområdet	17
2.1 Paradoxer i olycks- och katastrofjournalistiken	17
2.2 Etiskt omdöme och orimlig press	17
2.3 Nyhetsrus och förlamning	18
2.4 Grävande och information	18
2.5 Trauma och terapi.....	19
2.6 Katastrofproffs och oförberedda medier.....	19
3. Mediernas roll vid olyckor och katastrofer	21
3.1 Organisationens och individens förberedelse	21
3.2 Individens.....	22
3.3 Utbildning.....	23
3.4 Ålder, erfarenhet och rutin.....	24
3.5 Nyhetsvärdering och källkritik	26
3.6 VMA – Viktigt meddelande till allmänheten	27
4. Fallet Göteborgsbranden	28
4.1 Förloppet.....	28
5. Mediernas uppdrag	30
5.1 Tjänsteinstruktioner	30
5.2 Pressetiska riktlinjer	33
6. Räddningstjänstens uppdrag	35
6.1 Räddningsinsatsens aktörer	35
6.2 Organisationens och individens förberedelse	35
7. Övriga aktörer	39
7.1 Polisiärt arbete på olycksplats	39
7.2 Akut medicinskt omhändertagande	40
7.3 Trossamfundens beredskap.....	40
8. Mötet mellan yrkesgrupperna.....	41
8.1 Olycksplatsen.....	41
8.2 Arbete i kris	41
8.3 Krispsykologiska reaktioner på olycksplatsen	43
8.4 Samspel på gott och ont.....	46
8.5 Attityder mellan professionerna	48
8.6 Journalistkåren -yrkesintern och extern kritik	49
9. Drabbade – hjälpare – medier	53
9.1 Att möta döden	53
9.2 Ett triangeldrama	53
9.3 Hur hjälparna blir de drabbades måltavlor i medierna	57
9.4 Reaktioner mot räddningstjänst och polis	59
9.5 När räddningsinsatsen uppskattas.....	62

10. Att lära för framtiden.....	64
10.1 Den kompetenta lärande individen	64
10.2 Lärande organisationer	65
11. Slutsatser och diskussion.....	70
11.1 Undersökningsresultat i korthet.....	70
12. Vidare forskning.....	78
12.1 Mediernas krisberedskap	78
12.2 Beredskapsplaner	78
12.3 Betydelsen av utbildning och övning	78
12.4 Professionella möten på olycksplats.....	79
12.5 Kunskaper om krockar mellan regelsystem.....	79
12.6 Sjukhuset som katastrofplats	80
Referenser.....	80
Bilaga 1	91

The media at the scene of an accident

Abstract

This report is the result of a commission from the Swedish Rescue Services Agency to study the work of the media at the scenes of accidents. The study is dominated by a research survey of this up to now relatively uninvestigated subject. The research survey has been supplemented with interviews and a minor analysis of the contents of press material.

The presence of the media at the scene of an incident, in connection with a major accident or disaster, is not without problems. Experience and earlier studies highlight several dilemmas in the interplay between journalists, emergency services personnel, victims and witnesses. Media employees belong to the only professional category whose job at the scene of an accident doesn't include helping people or saving lives. So consequently this makes the job problematic from the outset. Another important aspect is how the incident itself and the situation affect the actions of the media and individual journalists. The report therefore deals with issues that touch on work in crisis situations and on psychological reactions during crises. It is of vital importance for studies, of both actions at the scenes of accidents and of results presented by the media, to know in what conditions journalists perform their work on scene.

Interplay between the media and the fire & rescue service is also affected to a great extent by their interplay with victims and witnesses. This often leads to a three-way drama that can be difficult to handle. Irrational acts by people in shock hamper the emergency services' operation and make conditions worse for good media reporting. The media often become the channel for people's anger and impotence, and sometimes their criticism of what they consider as an insufficient rescue operation. This is an area in which all professional categories involved – not least members of the media – need to increase their knowledge on which psychological mechanisms are prevalent during traumatic experiences.

Learning and the improvement of competence stand out as the keys to better interplay between the various professions working at the scenes of accidents. This applies to both the constructive learning of the individual as well as of organisations. In addition, there is much to indicate that the various professional groups have much to learn from and about each other. There ought to be productive transfers of knowledge between the professions in this context. The study concludes by describing some of the most important lessons learned from earlier research and evaluation on the subject, and there is also a summary of some of the trends observed during the interviews (about the Gothenburg dance hall fire). Finally, there is a presentation of suggestions for further research.

Sammanfattning

Föreliggande rapport är resultatet av ett uppdrag från Räddningsverket att studera mediers arbete på en olycksplats. Studien domineras av en forskningsöversikt över detta hittills relativt utforskade fält. Översikten har kompletterats med en intervjustudie samt en mindre innehållsanalys av pressmaterial.

Mediernas närvaro på en olycksplats, i samband med stor olycka eller katastrof, är inte oproblematiske. Erfarenheter och tidigare studier pekar på flera dilemman i samspelet mellan journalister, insatspersonal och drabbade eller ögonvittnen. Mediernas medarbetare tillhör den enda yrkeskategori med ett uppdrag på olycksplatsen som inte består i att hjälpa eller rädda liv. Redan uppdraget är således problematiskt. En annan stor fråga är hur själva händelsen och situationen påverkar mediernas och de enskilda journalisternas agerande. I rapporten behandlas därför frågor som rör arbete i krisituationer och krispsykologiska reaktioner. Det är av stor vikt vid studier av både agerandet på olycksplatsen och utfallet i medierna att känna till i vilket tillstånd journalisterna bedriver sitt arbete på platsen.

Samspelet mellan medier och räddningstjänst påverkas också i högsta grad av samspelet med drabbade och ögonvittnen. Här uppstår ofta ett triangeldrama som kan vara svårhanterligt.

Irrationella handlingar av människor i chock försvårar både den akuta räddningsinsatsen och ger sämre förutsättningar för god medierapportering. Ofta blir medierna kanal för människors vrede och vanmakt, ibland också med kritik riktad mot vad man betraktar som en otillräcklig räddningsinsats. Här framträder ett område där alla inblandade yrkesgrupper – inte minst mediernas medarbetare – behöver öka sin kunskap om vilka psykologiska mekanismer som är förhärskande vid traumatiska upplevelser.

Lärande och kompetensutveckling framstår som nycklar till ett bättre samspel mellan de på olycksplatsen verkande professionerna. Här avses såväl individens som organisationens konstruktiva lärande. Dessutom tyder mycket på att de olika yrkeskårerna har en del att lära av och om varandra. Kunskapsöverföring mellan professioner bör vara fruktbart i sammanhanget.

Studien avslutas med att beskriva några av de viktigaste lärdomarna som kan dras av tidigare forskning och utvärdering på området. Här sammanfattas också några tendenser från intervjustudien om Göteborgsbranden. Slutligen presenteras förslag till vidare forskning.

1. Inledning

1.1 Studiens syfte och problem

Under senare år har mediernas roll vid olyckor och katastrofer hamnat allt mer i fokus. Även de möten som sker mellan olika yrkesgrupper på plats har diskuterats. Ofta är upprinnelsen till sådana debatter missnöje med olika typer av ageranden, upplevda missförstånd och felbehandlingar med mera.

Måbødalsolyckan 1988 när ett stort antal svenska skolbarn omkom under en bussresa i Norge, brukar betraktas som en första vattendelare i svensk olycks- och katastrofjournalistik. Den stora förändringen skedde dock efter Estoniakatastrofen 1994 då en yrkesintern debatt inom journalistkåren tog fart. Estonia blev en intresseväckare för ämnet katastrofjournalistik. När det ofattbara hänt sätts professionaliteten på spel. Det gäller alla närvarande yrkesgrupper på en olycksplats. Mediernas medarbetare – journalister och fotografer – utgör den enda yrkeskategori med ett uppdrag som inte består i att hjälpa och rädda liv. Ett på många sätt orimligt uppdrag visar flera tidigare studier i ämnet (däribland Larsson & Nohrstedt 2000; Englund 1999a). Att mediernas närvaro på en olycksplats både kan utgöra möjligheter och problem har tidigare diskuterats (t ex Englund 1999b). Dessa möten mellan medier och hjälpare – räddningstjänst, polis och sjukvårdspersonal – är dock lika ofrånkomliga som nödvändiga, eftersom medierna har en mycket viktig roll som informationsförmedlare och granskare vid olyckor och katastrofer. Den stora frågan är på vilket sätt denna journalistik bäst kan utövas.

En viktig poäng med att undersöka omständigheterna kring de professionella möten mellan yrkesgrupper som sker på en olycksplats är möjligheten att betrakta det egna agerandet genom andras ögon. De olika yrkesgruppernas kunskap om och attityder till varandra är av stor betydelse för hur samspelet mellan hjälpare och medier sker vid en stor olycka eller katastrof. ”Ögat kan inte se sina egna ögonbryn” lyder ett kinesiskt talesätt. Vi behöver alltså hjälp av andra för att betrakta oss själva. Uttrycket skulle också kunna översättas med att ”det är svårt att inse sina egna fel och brister”. Denna studie är ett försök att med bådats ögon förstå och tydliggöra vad som sker när medier möter räddningspersonal vid en akut inträffad större olyckshändelse.

Uppdraget inför denna studie var att göra en kunskapsöversikt med stor tillämpbarhet. Avsikten är därför att rapporten ska kunna läsas med behållning av både räddningspersonal och mediemedarbetare. Gärna också av andra med anknytning till räddningsarbete och omhändertagande vid olyckor och katastrofer.

Medierapportering i samband med katastrofer och stora olyckor ställer höga krav på mediernas medarbetare. I likhet med personal från räddningstjänst, sjukvård och polis känner sig många journalister starkt känslomässigt berörda och oförberedda inför det kaos som möter vid en större olycka eller katastrof. Detta var vad som hände på Backaplan i Göteborg natten den 30 november 1998.

Några av de viktigaste frågorna som studien vill besvara är:

- Vilken är mediernas roll vid olyckor och katastrofer?
- Hur påverkar den psykiskt pressade arbetssituationen journalisternas agerande på olycksplatsen och utfallet i medierna?
- Hur ser samspelet ut mellan medier och räddningstjänst?
- Hur kan problemen i detta samspel förklaras?
- Hur fungerar samspel och samagerande mellan drabbade, hjälpare och medier på olycksplatsen?
- I vilken grad sker ett lärande efter olyckor och katastrofer – individuellt, inom organisationen och mellan organisationerna?

1.2 Metod och perspektiv

Denna rapport har tillkommit genom tre olika vetenskapliga analysmetoder. För det första en omfattande litteraturgranskning av relevans för ämnesområdet. För det andra en intervjustudie med journalister och fotografer samt sekundäranalys av intervjuer med räddningspersonal. För det tredje innehållsanalys av medieutbudet i ett antal tidningar. När det gäller de två empiriska inslagen är dessa helt fokuserade på det studieobjekt som dominerar studien nämligen den tragiska Göteborgsbranden 1998. Fler än 200 skadades och 63 ungdomar omkom i samband med en privat fest. Innehållsanalysen har i sin tur två delar. Dels en analys av hur dagspressen speglade mötet mellan medier, räddningspersonal och drabbade på olycksplatsen i Göteborg, dels en översikt över förekommande yrkesintern debatt inom berörda grupper som följde efter händelsen.

Forskning med multimetodansatser är ofta av stort värde. Det hävdar allt fler forskare idag, inte minst sociologer¹. Layder (1993) är en förespråkare för multistrategy research. Denna motsvaras ungefär av den svenska termen metodtriangulering. Danermark m fl (1997) menar att en multistrategisk ansats skapar möjligheter till en djupare förståelse för studieobjektet än vid fokusering på en forskningsmetod (ibid, s. 222). Det ska dock tilläggas att metodtriangulering oftast avser kombination av kvalitativa och kvantitativa metoder, vilket inte är fallet i denna studie som uteslutande är gjord med kvalitativa förtecken. Dock har flera metoder använts för att belysa ett fenomen.

Studien har i sin mest övergripande form en explorativ inriktning som innebär att befintlig litteratur i näraliggande områden utgör utgångspunkt för en kartläggning som tillkommit genom en slags sök-lär-strategi. Denna innebär att perspektivval fungerar som plåtå eller avstamp mot teorier som presenteras efter hand. (jfr Hartman 2001).

Utgångspunkter och tillämpningar för de i studien aktuella forskningsmetoderna förklaras närmare nedan.

¹ Se bland andra Danermark & Ekström & Jakobsen & Karlsson (1997); van Meter (1994);

Kunskaps- och forskningsöversikt

Behovet av en forskningsöversikt i ämnet bedöms bland annat utifrån att en sammanfattande översikt över området ”mediebevakning på olycksplats” saknas. Forskningsfältet behöver kompletteras med nya perspektiv och kunskapsluckor fyllas. I det aktuella fallet handlar det både om litteraturgranskning och syntes av tidigare empirisk forskning. Att försöka presentera ”allt som är skrivet på området” är en orimlighet (jfr Backman 1998), men översikten har som ambition att vara väl täckande avseende både bredd och djup i valet av källor. Det är dock alltid ett problem att bedöma vilken information som ska tas med och vilken som ska exkluderas. Ett medel i strävan mot avgränsning har varit beslutet att använda fallet Göteborgsbranden 1998 som huvudsakligt studieobjekt i såväl studiens teoretiska som empiriska del. Utifrån detta ”case” byggs sedan förklaringsmodeller med hjälp av mer generella teoretiska ramverk från flera vetenskapliga områden.

Ett metodologiskt huvudsyfte i denna studie är att integrera befintlig kunskap med egna undersökningar, och utifrån detta göra vissa generaliseringar. Syftet med detta är att tydliggöra problem och företeelser samt att lägga en grund för praktisk tillämpning av kunskapsfältet. Detta rimmar väl med vilka kriterier Strike och Posner (1983) i korta drag anser att en forskningsöversikt bör uppfylla:

- 1) klargöra och lösa inkonsistenser i materialet
- 2) uppvisa ett större tillämpningsfält för kunskapen än tidigare
- 3) uppvisa konsistens, enkelhet och elegans
- 4) vara till nytta

(se även Backman 1998, s. 74)

Det är en förhoppning att denna rapport i egenskap av forskningsöversikt ska nå en bit mot detta mål.

Intervjuer

De intervjuer som genomförts och analyserats inom ramen för studien är av två slag, och i båda fallen relaterade till händelsen Göteborgsbranden 1998:

- 1) Intervjuer med journalister och fotografer som arbetade på olycksplatsen den 29-30 oktober 1998.
- 2) Sekundäranalys av intervjuer med räddningsledare samt övrig insatspersonal från räddningstjänst och polis som arbetade vid samma händelse

Kvalitativa forskningsintervjuer har gjorts med ett 15-tal journalister, fotografer och redaktionsledare vid två morgontidningar, Göteborgs-Posten och Dagens Nyheter samt två kvällstidningar, GT (Göteborgs-Tidningen) och Aftonbladet. Frågebatteriet har haft tyngdpunkten på yrkesmässiga, etiska och psykologiska aspekter av det journalistiska uppdraget i samband med brandkatastrofen i Göteborg. Intervjupersonerna har härletts efter analys av medieinnehållet. Förutsättningarna för detta arbete presenteras nedan. Avsikten är inte att jämföra arbetets förutsättningar specifikt mellan dessa tidningar eller mellan morgon- och kvällspress. Det är i stället en målsättning att dessa yrkesmänniskors samlade erfarenheter ska visa på mångfalden av intryck och arbetsvillkor i några specifika arbetssituationer. Bland de intervjuade arbetsledarna återfinns flera befattningskategorier såsom redaktionschef, nyhetschef, lokal projektledare och bildchef. Urvalet omfattar såväl Göteborgspress och rikspress, vilket också avspeglas i urvalet av intervjupersoner. I studien medverkar både personal stationerad i Göteborg och i Stockholm, både fasta medarbetare och frilansare samt naturligtvis både män och kvinnor. Dessutom representerar dessa kategorier också stor

åldersspridning. Samma intervjupersoner som i denna studie har också medverkat i rapporten "Göteborgsbranden 1998". En studie av kommunikation, rykten och förtroende", men då med andra frågeområden redovisade (Englund i Larsson & Nohrstedt 2000).

Intervjuer med fem medarbetare på Räddningstjänsten i Stor-Göteborg och två på polisen i Göteborgs har genomförts av Larsåke Larsson, lektor vid Avdelningen för Medie- och Kommunikationsvetenskap vid Örebro universitet. Intervjumaterialet har generöst tillhandahållits för sekundärbearbetning av författaren för denna studies syfte.

Som så ofta vid kvalitativa intervjustudier har fler olika analysmetoder använts i sättet att betrakta materialet, t ex meningsskategorisering och strukturering. I någon mån har tillämpats sk meningstolkning (Kvale 1999). Ett sätt att försöka se en mening bakom eller under det egentligen uttalade - ett mönster mellan flera personers uttalanden som formas till en tolkande enhet.

Analys av medieinnehållet

En mindre studie av medieutbudet i fyra dagstidningar har gjorts med hjälp av kvalitativ diskursanalytisk metod. Ett syfte har här varit att karaktärisera ett antal specifika temata i nyhetsrapporteringen under katastrofens första dagar, genom några exempel. De tidningar som studerats är morgontidningarna Göteborgs-Posten och Dagens Nyheter samt kvällstidningarna GT (Göteborgs-Tidningen) och Aftonbladet. Tyngdpunkten i innehållsanalysen ligger på utgivningsdagarna 1,2 och 3. Omsatt i datum blir detta 30 och 31 oktober samt 1 november, 1998. Dessa dagar trycktes de flesta tidningar i extra många upplagor, dvs tryckningar vid olika tidpunkter som medgav omgörningar av text- och bildmaterial. I några fall blev skillnaden så markant att studier av både första och sista tryckning befunnits nödvändig. En avsikt har varit att främst titta på innehållet i de tidningsupplagor som spreds över Göteborgsregionen. Vissa tidningar utkom med flera extraupplagor, varför det inte varit möjligt att studera alla dessa. Så trycktes t ex Dagens Nyheter sju gånger katastrofdagen den 30 oktober.

Analysen har gjorts genom så kallad närläsning av materialet, vilket innebär att samma medieinnehåll studeras flera gånger utifrån olika utgångspunkter. En strävan är att finna återkommande teman och förklaringsmönster till dessa. Det är inte en avsikt att jämföra de olika tidningarnas medieinnehåll, utan att tillsammans låta dem illustrera hur medierna skildrade samspelet mellan räddningspersonal och drabbade.

Några av huvudfrågeställningarna till den lästa texten rör orsaksförklaringar till branden och dess konsekvenser, medicinska och psykologiska effekter av händelsen, etiska resonemang, attityder och stämningsslagen mellan drabbade, medier och räddningsstyrkor. Flera av dessa temata motsvaras av frågeställningar i de intervjuer som redovisas i föreliggande arbete.

En översikt över yrkesintern debatt efter Göteborgsbranden

För att illustrera de åsikter om såväl den egna som andra yrkesgrupper efter en katastrof har som exempel studerats förekomst och innehåll i debattinlägg, notiser och artiklar med sådana yttringar i följande tidningar: Journalisten, Pressens Tidning, Sökaren (Pressfotografernas klubb), Sirenen (Räddningsverket), Beredskap (ÖCB) samt Tidningen Chef (främst artiklar om ledarskap vid kriser och olyckor).

De tre olika delstudierna presenteras i det följande som en sammanhängande rapport, trots att denna baseras på de tre ovan nämnda delarna. Detta dels för att åstadkomma en ökad läsbarhet och känsla av sammanhang, dels för att ämnets komplexitet gör att bilder klarnar då saken betraktas ur flera perspektiv. I praktiken innebär detta att vissa kapitel omfattar såväl litteraturstudier som intervjuer och innehållsanalys.

1.3 Terminologi

Det aktuella forskningsfältet rymmer i likhet med denna studie en mängd termer som kan behöva klargöras. Olycka, katastrof och kris kan tyckas vara självklara begrepp, men definitionerna är inte alltid entydiga. Därför görs på kommande sidor en förteckning över den terminologi som utgör utgångspunkt i föreliggande arbete. Dessutom en jämförelse av nyhetsbegreppen och de vanligaste definitionerna av (samhälls-) kris respektive katastrof. En katastrof kan sägas uppfylla alla tre kriterierna för begreppet sensation: ovanligt, oväntat och med okänd utgång. Graden av identifikation med händelsen och de drabbade är ofta hög. En katastrof har oftast betydelse för många läsare. Direkt och indirekt. Om vi tar Estonia som exempel kan den kulturella närheten sägas vara stor - många svenskar åker någon gång med en färja. I fallet Göteborgsbranden kände många ungdomar igen situationen att vara alltför många människor i en alltför liten lokal. Personifieringen vid många sådana här händelser är påtaglig, många enskilda människor öden berörs och skildras. Sammanställningen i tabell 1 på nästa sida är ett försök att illustrera likheter mellan de olika begreppens definitioner. Det är också ett försök att ge möjliga förklaringar till hur och varför medierna skildrar olyckor och kriser på det sätt som görs.

Hur kommer det sig att en katastrof kan bli den ”perfekta nyheten”? Påståendet kan tyckas cyniskt, men erfarenheter talar för att olycks- och katastrofjournalistiken får just detta utfall. Resonemanget utvecklas bland annat i de kommande avsnitten ”Paradoxer i olycks- och katastrofjournalistiken” samt ”Fotografer i arbete”. Så uttryckte till exempel den fotograf som med en bild från Göteborgsbranden vann utmärkelsen Årets Nyhetsbild att det kändes svårt att belönas för en sådan tragisk händelse². Men de facto: bilden var exempel på god fotojournalistik. Åtskilliga är också de reportrar som belönats för rapportering från krigs- och oroshärdar, olyckor och katastrofer.

² Intervju med ”Fotograf 1”, Göteborgs-Posten., våren 1999

Tab.1 En jämförelse av begreppen "kris", "nyhet" och "katastrof"

KRIS	NYHET	KATASTROF
Onormalt	Sensation Ovanligt	
Hastigt och oväntat	Oväntat Okänd utgång	Akut inträffat
Betydelse för samhället och för många människor	Identifikation Förmodad betydelse för läsaren + kulturell närhet	Kräver omedelbart tillgängliga sjukvårds- och samhällsresurser
Kan hota grundläggande värden	Personifiering	Hotande situation, där tillgängliga resurser är otillräckliga i förhållande till det akuta vårdbehovet, och normala kvalitetskrav ej kan upprätthållas för medicinskt omhändertagande och behandling
Kräver snabba beslut	!!	Extraordinära och samordnade åtgärder är nödvändiga

1.4 Termer inom medicinsk katastrofberedskap

En terminologisk utgångspunkt i föreliggande arbete återfinns också inom Socialstyrelsens terminologiska regelverk för medicinsk katastrofberedskap. Härifrån har hämtats definitioner av följande termer (i bokstavsordning):

Avlastningssamtal

Kortare gruppgenomgång av upplevelser direkt efter en kritisk händelse.
Jfr *psykologisk debriefing, psykosocialt omhändertagande*

Katastrof

(inom sjukvården:) situation där tillgängliga resurser är otillräckliga i förhållande till det akuta vårdbehovet, och belastningen är så hög att normala kvalitetskrav för medicinsk behandling trots adekvata åtgärder inte längre kan upprätthållas.
Jfr stor olycka, svår påfrestning

Katastrofberedskap

Beredskap inför stora olyckor, katastrofer, svåra påfrestningar på samhället i fred samt inför krig.

Jfr *medicinsk katastrofberedskap*

Medicinsk katastrofberedskap

Hälso- och sjukvårdens katastrofberedskap.

Jfr *katastrofberedskap*

Olycka

Plötslig händelse som har skadlig inverkan på människor, miljö eller egendom.

Jfr *stor olycka*

En olycka kan bero på naturföreteelser eller på människors handlande eller underlåtenhet att handla.

Operativ ledning

Ledning av insats inom ramen för tilldelade resurser.

PKL-grupp

Grupp vid akutsjukhus som leder och samordnar det psykologiska och sociala omhändertagandet av drabbade, anhöriga och personal vid stor olycka eller katastrof.

Jfr *POSOM-grupp*

PKL står för ”psykologisk-psykiatrisk katastrofledning”.

POSOM-grupp

Grupp inom kommunen som leder och samordnar det sociala omhändertagandet av drabbade, anhöriga och personal vid stor olycka eller katastrof.

Jfr *PKL-grupp*

POSOM står för ”psykologiskt och socialt omhändertagande”.

Psykologisk debriefing

Systematisk genomgång i grupp eller individuellt av intryck och reaktioner, 1-3 dygn efter en kritisk händelse.

Jfr *avlastningssamtal, psykosocialt omhändertagande*

Psykosocialt omhändertagande; krisstöd

Psykologiskt och psykiatriskt stöd som ges till drabbade för att förebygga negativa efterverkningar.

Jfr *avlastningssamtal, psykologisk debriefing*.

I det psykosociala omhändertagande ingår också att identifiera riskpersoner med reaktioner som behöver remitteras till sjukhusets ordinarie verksamhet.

Räddningsinsats

Aktivitet som räddningstjänsten utför enligt räddningstjänstlagen § 2.

Räddningsledare

Statlig eller kommunal tjänsteman som utsetts att leda och ansvara för en räddningsinsats.

Räddningsledare inom den kommunala räddningstjänsten är räddningschefen eller av denne utsedd person. Räddningsledare inom fjällräddningstjänsten är länspolismästaren eller av denne utsedd person. Inom den övriga räddningstjänsten utses räddningsledare av den ansvariga myndigheten.

Räddningstjänst

Statlig eller kommunal verksamhet som har till uppgift att vid olyckshändelse eller överhängande fara för olyckshändelse vidta skadehindrande och skadebegränsande åtgärder.

Stor olycka

(inom sjukvården:) situation där tillgängliga resurser är otillräckliga i förhållande till det akuta vårdbehovet, men där det genom omfördelning av resurser och förändrad teknik är möjligt att upprätthålla normala kvalitetskrav för medicinsk behandling.

Jfr *katastrof, olycka*

1.5 Internationella olycks- och katastroftermer

Internationell forskning om katastrofer och olyckor brukar utgå från följande definitioner. I Quarantellis *What is a disaster?* (1998) presenteras följande terminologi (se även Larsson & Norstedt 2000):

Catastrophe

Mycket omvälvande händelser, i första hand naturkatastrofer av typen jordbävningar och omfattande översvämningar.

Disaster

Större olyckshändelser, exempel tankfartygshaverier, söndersprängda varuhus eller fotbollsläktare som rasar ihop med många omkomna. (Det vi med svenska termer kallar *Estonia-katastrofen* och *Brand-katastrofen* i Göteborg faller med brittisk terminologi inom ramen för termen *disaster*.)

Accident

Mindre olycka, där lokala, regionala och nationella samhällsinstitutioner till skillnad från vid "disasters" inte sätts ur spel, utan fortsätter att fungera och fortleva genom händelsen (se även Dynes 1998).

2. Bakgrund till ämnesområdet

2.1 Paradoxer i olycks- och katastrofjournalistiken

Att olyckor och katastrofer väcker stort massmedialt intresse råder det ingen tvekan om. Uriel Rosenthal (1998) talar om en medialisering av katastrofer. Den verklighetsbild allmänheten skapar sig av dessa händelser är så gott som alltid byggd på mediernas dramatiserade beskrivning av olyckan eller katastrofen, menar Rosenthal. Detta faktum bör göra fältet desto mer intressant att studera. Hurdana är förutsättningarna för mediernas rapportering? På vilka grunder skapas dessa verklighetsbilder?

Journalistiska produkter tillkommer nästan alltid under tidspress. I samband med oväntade händelser som olyckor och katastrofer blir såväl tidspressen som den psykiska pressen ännu mer påtaglig. På flera sätt framstår uppdraget som kluvet: att på samma gång vara snabb och korrekt, att visa hänsyn och samtidigt undersöka, att lugna respektive varna allmänheten, att granska och kritisera utan att medverka till ryktesspridning. Här uppstår många dilemman, konflikter eller om man vill; paradoxer. Resonemang kring detta finns också presenterade i tidigare arbeten av Englund (1999 a, 1999b).

2.2 Etiskt omdöme och orimlig press

Etiska spelregler och normer sätts på hårt prov under stress. Ändå förväntas alla yrkeskoder hos den utövande yrkesgruppen sitta bergfast. Detta trots att uppdraget kanske sker under chock eller chockliknande betingelser. En stor andel pressetiska³ avvägningar överläts vid mediebevakning av traumatiska händelser till den enskilda reportern eller fotografen på olycksplatsen. Av naturliga skäl gäller detta främst vid etermediernas direktsändningar då möjligheten till redaktionella avvägningar och beslut oftast saknas. *"Allt sker i presens /.../ "När man själv är mitt uppe i en katastrofreportering är det svårt att se konturerna"*, skrev Kjell Albin Abrahamsson efter tunnelkatastrofen i österrikiska Kaprun 2000⁴. Etiska intervjuer görs av naturliga skäl i stressade situationer, men borde inte alltid publiceras. Många avgörande etiska bedömningar kan göras på redaktionell nivå. Samtidigt är det just från redaktionen som det kommer förväntningar och press som får reportern att gå ett steg till. Med avståndet ökar okänsligheten, brukar det sägas. Förklaringen är i grunden enkel. En katastrof kan teoretiskt beskrivas som den perfekta nyheten. Den jämförelse av begreppen *nyhet*, *kris* och *katastrof* som redovisades i tabell 1, ger vid handen att de tre definitionerna sammanfaller. Katastrofen kan därmed självklart leda till nyhetsrus, samtidigt som upplevelsen på plats kan chocka och förlama mediernas personal.

³ Se Bilaga 1 till denna rapport: Spelregler för press, radio och TV i sammanfattning.

⁴ Uttryckt av Sveriges Radios korrespondent i Wien: Kjell Albin Abrahamsson, Pressens Tidning 19/2000, "Katastrofen väckte frågor", om tunnelolyckan i Kaprun.

2.3 Nyhetsrus och förlamning

Närgångna och nyhetsjagande katastrofreportrar har då och då diskuterats både inom medie- och forskarvärlden. Detta framgår bl a av rapporterna efter Estoniakatastrofen⁵. Nyhetsruset sätter inte bara etiken på prov, utan kan också få praktiskt ödesdigra konsekvenser för det operativa räddningsarbetet. En finsk studie efter Estoniakatastrofen beskrev hur mediernas klappjakt blockerade räddningstjänstens telefonlinjer och på så sätt förhindrade de akuta insatserna (Raittila 1996). Det finns också exempel på journalister som ”wallraffat” sig fram genom att klä ut sig och tränga in i sjukhusens salar (Härstedt 1995). Journalister som slutar fungera som journalister när larmet gått hör vi mera sällan talas om, men i efterdyningarna av brandkatastrofen i Göteborg har några medarbetare framträtt och vittnat om detta. I tidningen Journalisten beskriver en TV-fotograf hur yrkesfiltret föll efter två minuter, hur han tänkte att ”den här bilden kan jag inte ta”⁶. Vid aktuella debatter som den tidigare nämnda har flera liknande vittnesskildringar avgetts. Ett exempel på journalistisk förlamning beskrivs i Lindesberg efter Estoniakatastrofen. Personalen på Bergslagsposten har morgonmöte, 33 personer från orten saknas och ingen vill skriva. Uppdragen går i stället till en ung kvinnlig reporter stationerad några mil bort, och händelsen leder senare till frågan om en tidning ska få lov att sörja så till den grad att verksamheten förlamas⁷.

Paradoxer kan urskiljas också när det gäller människors förväntningar på det som skrivs. Samtidigt som både anhängare och övrig allmänhet anser att katastroffer skildras alltför närgånget, så finns en förväntan på att få veta allt. Vår tids mediefrosseri i sorg kan möjligen relateras till forna dagars publikskaror vid giljotinen tror vissa idéhistoriker och etnologer. Människan kan tänkas ha ett behov av att möta sin egen förestående död genom andras, och att få bekräftat att ”detta drabbade inte mig”⁸. Men för dem som verkligen är drabbade upplevs den närgångna skildringen som okänslig.

2.4 Grävande och information

Mediernas roll i katastrofens akuta fas är informativ snarare än granskande. I extrema lägen har dessutom de svenska public servicemedierna SR och SVT tillsammans med TV4 ett särskilt samhällsansvar när det gäller varnings-, informations- och myndighetsmeddelanden (Morge 2000). Dessa meddelanden benämns VMA vilket står för Viktigt Meddelande till Allmänheten (se vidare kapitel 3). Exempel från brandkatastrofen i Göteborg pekar dock på ett tydligt dilemma avseende konflikten mellan granskning och information. Tidigt på natten gör räddningstjänstens insatschef uttalandet att branden troligen är anlagd. Nyheten kablas snabbt ut i nyhetsnätet, både nationellt och internationellt, men visar sig vara ett yttrande utan bevisad grund, utan fastställd brandorsak. Kanske är detta en effekt av mediernas förväntan eftersom en dementi, enligt räddningstjänstens uppgift, omedelbart fördes fram till pressen men inte fick tillbörligt genomslag. Inte förrän långt senare⁹ Frågan är då; gjorde medierna rätt som i detta skede okritiskt förmedlade information, eller borde räddningsledningens besked redan här ha ifrågasatts och granskats? Uppdraget synes omöjligt, men vittnar om betydelsen av källornas tillförlitlighet. I den första delrapporten från Analysgruppen för

⁵ Se bl a SOU 1998:132, SOU 1999:48, och SPF:s rapportserie om Estoniakatastrofen

⁶ Journalisten nr 33/1998. "När yrkesfiltret inte räckte till"

⁷ Journalisten nr 25/1996: "De ville slippa skriva om Estonia"

⁸ Rolf Ahlzén, läkare och högskoleadjunkt i idéhistoria och medicinsk etik, i radioprogrammet "Hälsosant", om den journalistiska etiken och mediebevakningen av Estoniakatastrofen. Sveriges Radio P1 941111. Se även Bringeus, Bilaga 5, i SOU 1999:48.

⁹ Se t ex SOU 1999:68,;SOU 2000:113; Larsson & Nohrstedt m fl 2000.

Estoniakatastrofen och dess följder, beskrivs hur massmedierna får - eller tar sig - ett ökat utrymme där myndigheterna saknar relevant och korrekt information¹⁰.

2.5 Trauma och terapi

En självklar del av katastrofrapporteringen är att skildra de människor som drabbats och dem som överlevt. Att ha blivit fotograferad eller filmad av TV och exponerad i chocktillstånd för en stor publik, kan dock vara skadligt för de överlevandes framtida rehabilitering. Det finns exempel på hur publicerade TV-inslag och artiklar kan användas för att stanna kvar i sorgen, en slags fixering som gör det svårt att gå vidare. Många människor som drabbats av post-traumatisk stress (ett psykiatriskt tillstånd som effekt av ett psykiskt trauma) visar tendenser att söka upp traumat på nytt (Mjønes m fl 1992). Att titta på TV-inslaget kan vara ett sätt, Vietnamveteraner som blir legoknektar är ett annat exempel (Nordström m fl 1996). I ett flertal studier har forskare - främst med medicinsk och psykologisk förankring - hävdade att journalister kan förvärra det trauma som den inblandade vid en katastrof kan uppleva (bl a Lundin 1992; Kallenberg 1987; Gröning 1990).

En till synes närgående bevakning av ett trauma är dock inte alltid av ondo. Artiklar eller inslag om till exempel en anhörig avliden kan många gånger vara en hjälp i den enskildes sorgebearbetning. Efter både Estoniakatastrofen och Göteborgsbranden har människor vittnat om betydelsen av att medierna skildrat en anhörig¹¹. Upplevelsen avgörs inte minst av på vilket sätt dessa människor skildras.

2.6 Katastrofproffs och oförberedda medier

Många journalister och fotografer som kom till brandplatsen på Backaplan i Göteborg oktobernatten 1998 kände sig helt oförberedda att möta ett sådant kaos. Dessutom med kravet att på ett professionellt sätt beskriva händelsen. Det går i själva verket knappast att finna den reporter eller journalist som kände sig förberedd. Till och med räddningspersonal och polis, som kontinuerligt övar sig på katastrofsituationer, säger i utvärderingar efter branden att de denna gång kände sig oförberedda. Graden av förberedelse hos såväl individen som organisationen diskuteras vidare i kapitel 3.

En parallell till kris- och katastrofjournalistiken är kriskommunikationen, det vill säga myndigheternas kommunicerande med medborgare och i förekommande fall medier. På ett sätt kan kriskommunikationen betraktas som en av flera förutsättningar för krisjournalistik. Medierna arbetar vid olyckor och katastrofer ofta med myndigheternas information som underlag. Stig Arne Nohrstedt har med hjälp av Harry Otways och Brian Wynnes teorier beskrivit ett antal paradoxer som uppstår i samband med kriskommunikation (Bilaga 7 i SOU 1999:68)¹², i korthet kan dessa beskrivas som följer:

¹⁰ SOU 1999:48

¹¹ Se text artikel i Tidningen Journalisten nr 25:1997 "De ville slippa skriva om Estonia" samt Larsson & Nohrstedt m fl (2000).

¹² Nohrstedt (1999) Bilaga 7 i SOU 1999:68; Otway & Wynne (1989); Flodin (1993)

- *Lugna/varna-paradoxen*. Att till exempel övertyga om att riskerna är små, men samtidigt bereda medborgarna på det värsta.
- *Den målgruppsanpassade informationens paradox*. Det mest effektiva kan vara information som anpassas till olika gruppers behov. Detta kan medföra trovärdighetsproblem genom att olika grupper trots närheten till varandra kan få olika information.
- *Informationskultur-paradoxen*. Problem kan uppstå då t ex en auktoritär sekretessbetonad organisationskultur ska samarbeta och samkommunicera med en decentraliserad och öppen sådan.
- *Informationsbehov-paradoxen*. En del av befolkningen kan i en riskinformationsfas inför en eventuell katastrof vara ointresserad av information medan samma befolkning framstår som oerhört informationstörstig när katastrofen väl är ett faktum.
- *Kroppsspråksparadoxen*. Dubbla budskap av sorten ”Strålningen avtar i Sverige, men den är farlig för korna” (Gefle Dagblad 3 maj 1986).
- *Trovärdighets/vaksamhets-paradoxen*. Allmänhetens beredskap kan riskera att sänkas om allmänheten i alltför stor utsträckning förlitar sig på ansvariga myndigheter. Då har trovärdigheten blivit ”för hög”.
- *Tillförlitlighets/rättfärdighets-paradoxen*. Korrekt information är inte tillräcklig såvida den är ofullständig eller osäker.

Otways och Wynnes paradoxer kan med enkelhet relateras till mediernas roll som informationsförmedlare. En utveckling av detta resonemang återfinns i kapitel 9: Slutsatser och diskussion.

3. Mediernas roll vid olyckor och katastrofer

3.1 Organisationens och individens förberedelse

I en monografi om den norska kvällstidningen Verdens Gang skriver norske medieforskaren Martin Eide att "... som andra tabloidtidningar går VG och väntar på de stora katastroferna" (Eide 1995, s. 348). Eide menar också att styrkan hos tidningen Verdens Gang är just att bevaka olyckor och katastrofer. Journalisten Staffan Heimerson sa i en radiointervju efter tilldelningen av Stora journalistpriset 1995 att "de värsta olyckorna och katastroferna följs ofta av de största journalistiska framgångarna"¹³.

Men trots att mycket talar för mediernas kompetens och ibland närmast iver att göra god journalistik av stora olyckor och katastrofer är det samtidigt många erfarenheter som pekar på att beredskapen kunde vara bättre när olyckan väl är framme. Detta gäller såväl på den organisatoriska/redaktionella nivån som på det individuella/personliga planet. Efter Göteborgsbranden 1998 sa en av Göteborgs-Postens reportrar i en uppföljande intervju att "Jag skäms för att säga det, men jag känner mig drabbad av det som har hänt. Jag var ju alldeles oförberedd när jag kom till olycksplatsen"¹⁴. Det går knappast att finna den reporter eller journalist som kände sig förberedd vid den aktuella händelsen. Till och med räddningspersonal och polis, som kontinuerligt övar sig på katastrofsituationer, säger i utvärderingar efter branden att de denna gång kände sig oförberedda¹⁵.

Oavsett hur tränad och förberedd en journalist är för dylika situationer, kommer känslomässiga reaktioner att anmäla sig – både under arbetet och efter, skriver de norska medieforskarna Arne Blix och J Bech-Karlsen i boken "Hva har vi der å gjøre? Metoder i etikk og ulykkesjournalistikk (1990). Författarna citerar redaktören för den danska tidskriften "Sygeplejersken" (sv: "Sjuksköterskan"):

Det skulle inte förvåna mig om journalister och pressfotografer också är i farozonen, även om de nog inte vill medge det, utan föredrar att luta sig mot sitt John Wayne-komplex. (förf. övers.)

Journalister som oförberedda möter en katastrof för första gången, kan delvis få allvarliga reaktioner. "Många reagerar med handlingsförlamning eller stor psykisk stress vid mötet med katastrofen", skriver Blix och Bech-Karlsen. De menar också att journalister självklart borde vara förberedda för en katastrofsituation, men att det i praktiken görs för lite i för att ge dem detta stöd. Och när larmet väl går är det för sent att förbereda sig.

En förutsättning för väl genomfört arbete i en akut krissituation är att personen i fråga är bekant med sina egna känslomässiga reaktioner, menar Blix och Beck-Karlsen. Ofta drabbas journalister och fotografer av samma stressreaktioner som räddningsmanskap och annan insatspersonal, och det normala är att reagera – inte tvärtom.

¹³ Staffan Heimerson intervjuad i P6/Z-radio : "Fem i tre", 951107, kl 15.35

¹⁴ "Brandens spår. Eva Parkrud, reporter på GP, upplevde fasorna på katastrofplatsen". Tidningen Journalisten nr 18:1998.

¹⁵ Minnesanteckningar från debatt- och diskussionskväll i regi av Publicistklubben, Västra kretsen, Göteborg 1998-11-11 samt bandupptagning från seminarium om brandkatastrofen i Göteborg, Läkarnas Riksstämman, Göteborg, 1998-11-24.

En viss grad av förberedelse inför ett katastrofuppdrag är dock möjlig, och dessutom viktig, under personalens färd mot olycksplatsen. I den mån information finns om händelsens art måste den snabbt ges till journalisten och fotografen så att dessa har en möjlighet att mentalt förbereda sig på det som väntar. Detsamma gäller räddningsmanskaper vid en katastrof, skriver norske krispsykologen Atle Dyregrov i sin bok "Katastrofpsykologi" (1992). Som exempel ges bussolyckan i Måbødalen då många av hjälparna som först nådde olycksplatsen var oförberedda på att olyckan gällde barn. En mer exakt kännedom om vad de skulle komma att möta hade möjliggjort en bättre mental förberedelse, menar Dyregrov. Detsamma kan sägas gälla många av de journalister och fotografer som var bland de först anlända till brandkatastrofen i Göteborg. Dock var omständigheterna i Göteborg så svåra och oklara att tydligare information knappast kunnat ges till de medarbetare som fanns så tidigt på plats. I samband med Göteborgsbranden sattes mediernas katastrofberedskap på prov. Polisens insatschef uttrycker sin syn på beredskapsläget inom svenska medieföretag:

"Vad har medierna för handlingsplan för sådant här?" /Intervjupersonen jämför med myndigheters informations- och medieberedskap/ "När det är en sådan här katastrofliknande situation, som mobilisering och krig och sånt här, vad har pressen för handlingsplan? Det är ju viktigt att man har en sån, för det är av oerhört intresse att objektiva uppgifter kommer ut till befolkningen och rykten inte sprids". (Insatschef, Polisen i Göteborg)

Förmågan att på ett bra sätt bemöta och bemästra en svår situation handlar både om individens och om organisationens förberedelse. Möjligheterna att förbereda sig för extrema situationer är naturligtvis begränsade, men frågan är om det inte, som insatschefen ovan antyder, finns utrymme för förbättringar på detta område inom medieföretagen.

3.2 Individen

Individens kompetens

Att skildra människor – i synnerhet i en krissituation – kräver förståelse för människor, människors villkor och människors drivkrafter. Detta i sin tur kräver *empati* menar journalistikforskaren och historikern Torsten Thurén (1997 s. 98 f). Individens förmåga att tolka en händelse kräver både kunskap och förståelse. Det senare kräver också inlevelseförmåga. Kombinationen av intellektuell kunskap och empati utgör vad som brukar kallas en *hermeneutisk tolkning* (ibid).

I samband med mediebevakning av traumatiska händelser kan begreppet *emotionell kompetens* vara relevant att reflektera över. Psykologiforskaren och vetenskapsjournalisten Daniel Goleman utvecklar begreppet i sin bok "Känslans intelligens" (Goleman 1995. Se även Strömberg Eriksson 1999). Sociobiologer framhåller enligt Goleman känslornas överlägsenhet över förnuftet när det gäller beslutsfattande och handlingar. Våra känslor hjälper oss i dessa situationer med uppgifter som är för viktiga för att enbart lämnas åt intellektet. Som exempel kan nämnas faror och smärtsamma förluster. Vid svåra beslutssituationer sker ett växelspel mellan känslor och förnuft. Denna känslans intelligens uppstår vid god balans mellan förnuft och känslor. Översatt till katastrofjournalistiska sammanhang skulle detta innebära att journalisten aldrig blir journalist *eller* medmänniska, utan alltid både och.

Att på kort tid bedöma, tolka och skildra en händelse är kärnan i den journalistiska nyhetsbevakningen. När detta måste ske under kaotiska förhållanden ställs förstås extra höga krav på den enskilde journalisten. Risken för felaktiga beslut ökar också, liksom i alla sammanhang då arbete och beslutsprocess sker under inflytande av svår stress.

Vilken individuell kompetens som är värdefull i dessa sammanhang har diskuterats i såväl tidningsartiklar som forskningsrapporter och utredningar. Kunskaper att bedöma psykiska och medicinska tillstånd hos överlevande och ögonvittnen har uttryckts som önskvärda. Detta för att minska risken för pressetiska övertramp, och risken att intervjua människor i chock som egentligen inte borde förekomma i ett mediasamtal. En av de intervjuade journalisterna i denna studie uttrycker detta:

Vilka är i chock och hur hanterar man deras vittnesmål? Det är en väldigt bärande fråga för mig. (Reporter, GP).

3.3 Utbildning

Svenska journalister saknar i hög grad kunskap om psykologiska krisreaktioner såsom effekter av chock och liknande tillstånd som yrkeskåren ofta kommer i kontakt med. Ibland sker detta genom vardagens mindre nyhetshändelser, ibland genom större olyckor och katastrofer. Kunskapen är idag svår att förvärva på annat sätt än genom ordinarie kursutbud, till exempel vid universitet. Tills helt nyligen har det i vårt land saknats såväl målgruppsanpassad grundutbildning som fortbildning i ämnet. Analysgruppen för granskning av Estoniakatastrofen och dess följder skrev i sitt slutbetänkande till regeringen om just detta: *För att förbättra mediernas förutsättningar att bemöta drabbade och personligen berörda vid och efter katastrofer samt stora olyckor rekommenderar analysgruppen att katastrofpsykologi skall ingå i de statliga journalistutbildningarna redan i grundutbildningen. Analysgruppen rekommenderar också att möjlighet till fördjupning och fortbildning skall erbjudas i dessa ämnen för journalister som arbetar med rapportering från kris- och katastrofsituationer.* (SOU 1999:48 "Lära av Estonia", sid.15)

Efter brandkatastrofen i Göteborg hösten 1998 blåstes ytterligare liv i debatten om journalisters sätt att möta människor i kris och chock. Även från yrkeskåren själv har önskemål rests om en vidareutbildning i krispsykologi. Ett stort intresse av lärande inom området har redan visats från journalistkåren. I svenska studier om medier och katastrofer har flera forskare och utredare uttryckt en önskan om journalistisk kompetensutveckling på detta område (Andersson, 1991; Jonsson, 1997; Englund 1999 & 2000; SOU 1999:48; KAMEDO 75).

I Socialstyrelsens KAMEDO-rapport efter Göteborgsbranden uttrycker socionomen och trafikforskaren Jörgen Lundälv att "det vore önskvärt att medierna skickar erfarna journalister och fotografer som har utbildning i katastrofjournalistik och katastrofpsykologi till skade- och katastrofplatser"¹⁶. Denna önskan är kanske att betrakta som en framtidsvision snarare än som en realitet att tillämpa idag. För det första har redaktionerna i princip aldrig någon möjlighet att välja vilken eller vilka medarbetare som skickas ut på uppdraget. Dessa valmöjligheter uppstår först i ett senare skede efter inträffad händelse. För det andra så finns det knappast några journalister och fotografer i Sverige som har de formella kunskaper som Lundälv efterfrågar. Ansatser till inslag av katastrofjournalistik och krispsykologi har gjorts på journalisthögskolorna. Sedan hösten 2001 ges vid Karlstads universitet en distansutbildning i

¹⁶ KAMEDO 75: Brandkatastrofen i Göteborg natten 29-30 oktober 1998. Stockholm: Socialstyrelsen.

Krispsykologi för journalister och fotografer. Kursen ges på kvartsfart, distans och ger 5 poäng. Under kursens premiärtermin deltog ett drygt 20-tal journalister och fotografer från syd- och mellansverige¹⁷. Men antalet mediemedarbetare med den här sortens kompetens är ännu få. Dock ska framhållas att tidigare yrkesbakgrund inom till exempel sjukvården hos många har upplevts som en styrka vid bevakningsuppdrag av traumatisk art. Även i denna studies journalistintervjuer uttrycks ett utbildningsbehov i psykologi med inriktning mot journalistiskt arbete i krissituationer.

Vi måste ha två veckors katastrofjournalistik (i Journalistutbildningen). (Reporter, GP).

I en enkät ställd till några svenska pressfotografer i PFK:s tidning "Sökaren" (2/99) presenteras önskemål om en svensk högskoleutbildning för pressfotografer med samma villkor som för skrivande journalister. Önskemål finns också om fortbildning i bildjournalistik, pressetik och juridik.

Trots efterfrågan på utbildning till exempel i krispsykologi och krishantering, menar många att formell kompetens inte är avgörande när gäller en traumatisk oväntad händelse av Göteborgsbrandens art.

Det har ingen som helst betydelse, det har inte med saken att göra. (*Fotograf 1, GP*). Vad som avses här är att livserfarenhet, personliga erfarenheter och yrkesmässig rutin är viktigare än formell utbildning.

3.4 Ålder, erfarenhet och rutin

Att bevaka en pågående eller nyligen inträffad katastrof är något som skrider utöver den vanliga nyhetsjournalistikens principer. Olyckor och krig ställer också mediernas medarbetare på hårda prov, men när katastrofen är ett faktum ökar risken att också journalister och fotografer dras in i den chock och förlamning som följer med en akut inträffad, ofattbar och traumatisk händelse.

Prästen Stig Jonsson skrev efter bussolyckan i Måbødalen att massmediernas agerande i samband med olyckor och katastrofer skapar stora problem för de anhöriga. Detta borde kunna motverkas genom ökad kunskap hos journalisterna om psykologiska reaktioner som uppstår i dessa sammanhang, menar Jonsson.

Till känsliga situationer borde massmedia sända kunniga, mogna och erfarna journalister, sådana som har kännedom om mänskliga reaktioner vid sorg och som har en etisk resning och integritet och naturligtvis tar hänsyn till människans värde och integritet /.../ Tyvärr har jag upplevt att denna förståelse saknas hos många journalister som bevakar olyckor och svåra händelser i initialskedet.

(ur Jonsson & Hagström, 1997: "En bro över mörka vatten", s.296)

¹⁷ Läs mer om kursen och utvecklingsprojektet kring kursen på <http://www.kau.se/Stv/Krikon>

Vad Stig Jonsson, liksom Jörgen Lundälv (citerad på föregående sida), också bortser ifrån är att medierna sällan har möjlighet att välja personal för bevakning av en akut inträffad händelse. Det är oftast först i de senare stadierna av katastrofen eller olyckan som sådana valmöjligheter uppstår.

De flesta av de intervjuade journalisterna uppger att de sätter "livserfarenheten" högst upp på listan när det gäller faktorer som bäst förbereder för att klara katastrofen. Både avseende förmågan till uppdragets genomförande och när det gäller på vilket sätt (etiskt och journalistiskt) detta görs.

Jag tror att livserfarenhet har jättestor betydelse...för förmågan att ta in svåra saker, att se konsekvenser av skeenden som man är mitt uppe i. /.../ Om jag har mött människor i svåra situationer förut, och själv har varit i svåra situationer - i kombination med att jag kan det journalistiska hantverket (Reporter, GP).

Reportern säger vidare att det som en journalist skriver och gör handlar mycket om vad just den människan själv gått igenom under sitt liv. Reportagets vinkling präglas oerhört mycket av reporterns egna erfarenheter.

Jag jobbar på en avdelning där jag är ensam kvinna för det mesta. Och så finns där sju stycken män mellan 45 och 50 år /.../ Det är klart att vi vinklar våra jobb väldigt olika. Jag har jobbat som fritidspedagog, arbetat inom sjukvården, är småbarnsmamma och har gått igenom en skilsmässa. /.../ Jag menar inte att vem som helst med hyfsad livserfarenhet hade kunnat göra detta. Men vi får inte glömma hur mycket det präglar vårt arbete. Vilka vi är. (Reporter, GP).

Flera av de fotografer som arbetade på olycksplatsen under brandkatastrofen i Göteborg är erfarna olycks- och kriminalfotografer. Detta gäller också många av journalisterna. Delvis skedde detta genom rena tillfälligheter, men i den mån personal kunde handplockas till bevakningsuppdraget valdes ofta personer med erfarenheter av liknande kritiska situationer. Yrkeserfarenheten anses också mycket viktig i dessa sammanhang. För många - särskilt de yngre medarbetarna - tycks yrkeserfarenhet och livserfarenhet närmast gå hand i hand.

Kanske kan det bero på att unga människor i mediebranschen är ett med sitt arbete och "lever genom jobbet".

Yrkeserfarenheten är min livserfarenhet. Jag har sett mycket sånt (olyckor och brott; förf. anm.) (Fotograf)

Vad gör då en människa "kompetent" att möta en annan, kanske döende, människa? Teologen och terapeuten Tommy Hellsten menar att denna kompetens bottenar i ett "möte med sig själv".

Det finns ett samband mellan i vilken grad en människa har mött sin egen död och i vilken grad hon kan möta en annan människas död. Det verkar finnas ett samband mellan i vilken mån en människa har mött sig själv och i vilken mån hon kan möta en annan människa. /.../ Det finns inga genvägar. Det finns ingen utbildning, teknik eller metod som skulle göra oss kompetenta att möta en annan människa utan att behöva möta oss själva. (ur Hellsten, 1999: "Med människa. En bok om att möta sig själv och andra", s. 155)

3.5 Nyhetsvärdering och källkritik

Många faktorer tillsammans påverkar hur en nyhet utformas. Reportern ute på fältet är bara en liten del av nyhetsprocessen. Därför kan bristande etik i nyhetssammanhang sällan skyllas på en enskild individ. Slutresultatet är ofta influerat av förutsättningar på olika nivåer.

Samhällssystem, ekonomi, politiska intressen, nyhetskällor, allmänhetens kunskaper, organisatoriska faktorer och journalistens arbetsförhållanden spelar en central roll (Hvitfeldt, 1989). Av betydelse är också nyhetsvärderingens principer. De norska pressforskarna Östgaard och Galtung beskriver en nyhet som bestående av två huvudkomponenter: (a) identifikation och (b) sensation (jfr Tab. 1, sid. 20). Till identifikation härrör händelsens förmodade betydelse för läsaren, den kulturella närheten, intresse för eliten och personifiering. Kategorin sensation innebär att något ovanligt, oväntat med okänd utgång har hänt (Hadenius & Weibull, 1999). Det tidsmässiga avståndet är naturligtvis också av stor betydelse. En händelse som nyss inträffat eller för närvarande pågår får stort utrymme. Något som pågår under lång tid är förstås inte lika intressant.

Många gånger leder efterfrågan på lokala vinklar av en händelse till orimliga överdrifter. Så gjorde till exempel ledande svenska medier i sin rapportering från Persiska viken gällande att Irak kunde förväntas sända terrorister till Sverige (Hvitfeldt, 1989). En dramaturgisk snedvridning som förflyttar händelsen till hemmaplan. Avlägsna hot framställs som näraliggande, fast detta inte är fallet. En annan svaghet i nyhetsrapporteringen från katastrofer är dess fragmentariska karaktär. Studier från Bhopal och Tjernobyl visar att medierna ofta förenklar bilden av händelseförloppet i tre avseenden. För det första som en unik, isolerad företeelse. För det andra ges inga samband med teknologiska och sociala system i området för olyckan. Och för det tredje ges ingen vägledning till olika tolkningar av katastrofen (Nohrstedt & Nordlund, 1993).

Journalister arbetar oftast under stark tidspress. I synnerhet gäller det vid bevakning av olyckor och katastrofer då information ska nå allmänhetens så fort som möjligt samtidigt som bilden av händelsen ännu är oklar. Bedömningar får ofta stå tillbaka för information baserad på tillgängliga fakta. Detta leder med nödvändighet till sakfel, menar bland andra Torsten Thurén. I synnerhet vid oväntade och dramatiska händelser som olyckor och krig (Thurén 1997).

Den journalistiska brådskan kan också få psykologiska effekter. Journalisten kan vara känslomässigt engagerad i det som sker, han eller hon kan ryckas med av händelsernas dramatik och helt enkelt inte komma att tänka på att det finns ett källkritiskt problem. Det finns med andra ord starka psykologiska spärrmekanismer inbyggda i journalistens arbetssituation som hindrar det källkritiska tänkandet.
(ur "Källkritik" 1997 av Torsten Thurén)

Thurén beskriver de fakta som erhålls vid granskning av källan med hjälp av metaforen byggnadsmaterial. "Det gäller att ha ett gott virke och att konstruera bygget så att det håller. Men hur byggnaden kommer till beror inte bara på byggnadsmaterialet utan också på arkitekten".

3.6 VMA – Viktigt meddelande till allmänheten

Vid allvarliga olyckor har räddningstjänstmyndigheter möjlighet att sända VMA – viktigt meddelande till allmänheten. Detta är en form av kostnadsfri myndighetsinformation som får sändas ut på begäran av räddningsledare, polisinsatschef och liknande. Sveriges Radio, Sveriges Television, TV4, TV3, Kanal 5, ZTV och de privata lokalradiostationerna omfattas av avtalet. Varningsmeddelanden ställer krav på omedelbar utsändning. Vid varning för förgiftat vatten, fara vid snöoväder, uppmaning att lämna blod eller elransonering finns inga krav på medelbar utsändning. (SOU 1996:80).

En svårighet i samband med VMA är att nå även den icke svensktalande delen av befolkningen. Idag kan de svenska etermediekanalerna sända myndighetsmeddelanden på 15 språk vid ett utdraget förlopp. Under en händelses akuta fas finns dock inte denna möjlighet. Enligt en artikel i tidningen Beredskap (nr 1/99) menar Sveriges Radios säkerhetschef Bengt Frykman att svenska myndigheter vid flera allvarliga händelser har förbisett möjligheten att sända VMA. I vissa fall kan detta förklaras med att räddningsledaren helt enkelt inte hinner genomföra denna åtgärd under själva räddningsinsatsen. Ett sätt att förenkla användandet av VMA kan enligt Frykman vara att den så kallade VMA-pärmen som förväntas följa med till olycksplatsen ersätts av en enklare manual.

Mediernas roll vid katastrofer och hotsituationer under fredstid är av stor betydelse för att ge befolkningen adekvat information om händelsen. En stor öppenhet bör därför prägla samarbetet med medierna samtidigt som den enskildes integritet måste skyddas, menar katastrofpsykiatrikern Tom Lundin (1992). När det gäller radio- och TV-meddelanden bör dessa vara förberedda – i varierande längd – och utformade så att de informerar och vägleder allmänheten om känslomässiga problem, normala psykiska reaktioner och vardagliga problem. Informationen bör förmedlas av en talesman för den lokala hälso- och sjukvården eller av en för allmänheten välkänd journalist i radio eller TV. Dessutom bör en klar och tydlig talesman för den psykiska hälsovården intervjuas (ibid, s. 96 f).

En bra vägledning för hur relevant information i det lokala radio- eller TV-mediet kan se ut finns i norske krispsykologen Atle Dyregrovs bok *Katastrofpsykologi* (1992, Appendix B s. 219 ff). Här ges exempel på texter riktade till överlevande, efterlevande, barn och hjälpare som använts i samband med katastrofer i Norge. Texterna härrör från ett skottdrama med dödlig utgång, till anhöriga och övriga berörda efter två olika flygolyckor samt till räddnings- och biståndspersonalen som deltog i arbetet vid bussolyckan i Måbødalen 1988. Dessa informationstexter kan tjäna som underlag för såväl medier som myndigheter i Sverige vid behov av snabbt och sakligt utformad information till olika grupper i samhället.

4. Fallet Göteborgsbranden

”Det som har hänt är helt oacceptabelt. Denna brand skulle ha kunnat inträffa var som helst i Sverige. Alla goda krafter måste nu förenas för att förhindra att en ny liknande brand inträffar igen”.

(Åke Jacobsson, räddningschef, Räddningstjänsten Stor-Göteborg¹⁸)

4.1 Förloppet

Natten till den 30 oktober 1998 inom larm till Räddningstjänsten kl. 23.43 om brand i makedoniska Föreningens lokaler. På andra våningen hölls ett ungdomsdisco. Branden hade mycket snabbt förlopp och panik utbröt i lokalen. Sammanlagt skadades cirka 180 ungdomar och 63 omkom i den tragiska branden. Direkt på brandplatsen avled 60 ungdomar. Räddningsinsatser genomfördes av mer än 100 man; 50 från räddningstjänsten, 40 ambulanssjukvårdare och övrig medicinsk personal samt ett stort antal poliser¹⁹.

Räddningsinsatsen var mycket komplicerad och försvårades av det stora antal människor som fanns på brandplatsen och att vägen in därför blockerades. Många chockade ungdomar innebar en ytterligare komplikation i insatsarbetet. Ett stort antal ungdomar gjorde också, enligt Räddningstjänstens rapport (1998-11-25), stor nytta framför allt i livräddningsarbetet. I inledningsskedet räddades ett 60-tal ungdomar av rökdykare, 40 via trapphus och 20 via fönster. Många ungdomar räddade sig själva genom att hoppa ut genom fönstren.

Det beskrivna scenariot bevitnades av ett flertal journalister och fotografer. Den journalistik som bedrevs på olycksplatsen kan med några få undantag beskrivas som återhållsam. Upplevelsen på olycksplatsen blev traumatisk även för mediernas medarbetare vilket i hög grad påverkade de arbetssätt som rådde på platsen (Englund 2000).

Räddningstjänstens information till massmedierna

Räddningschefen i beredskap larmades i bostaden vid 24-tiden natten mellan den 29:e och 30:e. På olycksplatsen Backaplan gav han en förstahandsinformation till de medierepresentanter som redan fanns på plats. Han informerade om att ytterligare utförlig information skulle ges på en presskonferens vid Gårda brandstation. Ingen ytterligare pressinformation gavs sedan på olycksplatsen. Det journalistiska arbetet på olycksplatsen fortsatte naturligtvis, men utan räddningstjänsten som källa. I takt med introducerandet av presskonferenser ökade tillströmningen av journalister och fotografer till Gårda brandstation. Klockan kvart i ett på natten kallades räddningstjänstens informationschef in i arbete.

Samtidigt togs kontakt med Sveriges Radio och Sveriges Television i Göteborg. Direkt därefter ringde staben in Göteborgs stads informationsdirektör samt ytterligare en informatör. Vid halv tvåtiden fick räddningsledningen kontakt med sjukvårdens informationsdirektör som då omedelbart begav sig till Gårda. Ett informationscenter för sjukvården upprättades även i aulan på Sahlgrenska sjukhuset. Klockan två skickades en informatör till brandplatsen för att

¹⁸ Ibid, samt KAMEDO 75, SOU 1999:68, SOU 2000:113, SPF-rapport nr 179 av Larsson & Nohrstedt m fl (2000).

¹⁹ Ibid, samt KAMEDO 75, SOU 1999:68, SOU 2000:113, SPF-rapport nr 179 av Larsson & Nohrstedt m fl (2000).

förbättra informationsflödet till infosektionen. Runt klockan halv tre flyttades det externa informationsansvaret till Göteborgs Stads informationsstab som började planera en myndighetsgemensam presskonferens kl. 03.30. Det första pressmeddelandet skickades ut i tretiden och TT (Tidningarnas Telegrambyrå) ombesörjde att en engelsk version nådde alla större internationella nyhetsbyråer.

Trycket från utländska medier ökade under natten. Önskemål från flera radio- och TV-kanaler att få personer i ledande befattningar att medverka i studointervjuer avböjdes.

Från och med klockan åtta på morgon gick all information ut via Göteborgs stads hemsida. Vid elvatiden gick ytterligare ett pressmeddelande ut på svenska och engelska.

Klockan tolv hölls Gårda-stationens tredje presskonferens. Här medverkade både statsministern och kommunstyrelsens ordförande. Vid presskonferensen fanns spansk-, italiensk-, fransk- och tysktalande tolkar för att assistera journalister med dessa modersmål. Sammanfattningsvis var pressuppbådet mycket stort. Ett 50-tal radio- och TV-bolag samt tidningar från hela världen bevakade händelsen under det första dygnet²⁰.

Fallet Göteborgsbranden 1998 är ett mycket tragiskt men givande studieobjekt i det nu aktuella sammanhanget. En händelse med många problematiska ingredienser: Hög grad av oklarhet kring det inträffade. En händelse som omöjliggör hög tillämpning av förberedelserutiner, många barn och unga bland de drabbade samt många ögonvittnen såsom journalister och fotografer. Det faktum att händelsen medförde många möten mellan medier, räddningstjänst, drabbade och andra ögonvittnen redan under katastrofens akuta skede gjorde den särskilt intressant att studera i det föreliggande projektet. I det följande kommer som tidigare sagts teori och empiri att förenas i samma presentation. Göteborgsbranden väckte många frågor, inte minst de som söker sina svar i denna rapport.

²⁰ Redogörelse från Räddningstjänstens informationschef Tina Wolff, i Räddningstjänsten (Stor-Göteborgs) rapport 1998-11-25: "Branden i makedoniska Föreningens lokaler.."

5. Mediernas uppdrag

5.1 Tjänsteinstruktioner

Frågan om tjänsteinstruktioner för mediernas medarbetare i samband med Göteborgsbranden har tidigare belysts i SPF-studien om densamma (Englund i Larsson & Nohrstedt 2000). Graden av tjänsteinstruktioner varierar mellan de medier som studien av Göteborgsbranden omfattat. En jämförelse med den instruktionstradition som finns inom polis och räddningstjänst vid stora och små larm ger vid handen att medierna har mycket att lära. Även om de sistnämnda inte åker till olycksplatsen i syfte att hjälpa och rädda liv, så väntar en extrem och stressfylld situation. Flera medarbetare har i intervjustudien efterlyst bättre rutiner och "manualer" för vilken arbetsordning som ska råda vid arbete i en krissituation.

"Är det en bra brand?" frågade en av kvällstidningarnas nattchefer när reportern första gången ringde från olycksplatsen på Backaplan. *"Ja, det är väldigt stort"* svarade reportern. *"Är det flera skadade" ... "Ja, det är flera skadade" ... "Är det några döda?" ... "Ja, det är det säkert"*, svarade reportern som i trans. Kontentan blev att fler medarbetare skulle skickas till platsen. Enligt tidningens redaktionschef ställdes denne sedan inför tre huvudåtgärder och -frågor; *"(1) Hur behöver vi göra om tidningen?, (2) Vilka reportrar behöver vi, respektive har vi att tillgå? samt (3) Skicka en arbetsledare till Göteborg!"* Den senare visade sig senare utgöra en stor organisatorisk vinst. Redaktionsledningens hållning i detta tidiga stadium var också att bildmaterialet var viktigare än texten.

Under brandnatten i Göteborg 1998 informeras redaktionschefen på Göteborgs-Posten först när reportrar och fotograf återvänt till redaktionen och lämnat texter och bilder. Då ringer den ena reportern hem till redaktionschefen och väcker honom. På redaktionen uppges redaktören för Internettidningen "GP direkt" bli en nyckelperson under nattens arbete på redaktionen. GP fattar tidigt beslutet att med anledning av denna "historiska katastrof" utkomma med tidningen nästa dag, vilket var en utgivningsfri lördag; Alla Helgons dag.

Vi insåg kanske inte direkt att detta var ett historiskt beslut - att komma ut på en utgivningsfri dag. /.../ Detta i kombination med att man tyckte det var så oändligt mycket som skulle till för att komma ut.... Hitta alla dessa nyckelpositioner...få det tekniska att fungera. /.../ Det funkade lysande. Mycket, mycket bättre än jag någonsin kunnat förvänta mig. (Nyhetschef GP).

Det framstår genom flera intervjuer att omfattningen och särprägel hos denna katastrof fick de flesta medarbetare att koncentrera sig maximalt. Flera uppger detta som en förklaring till att extrautgåvor och bilagor och en omfattande snabb rapportering trots allt kom till stånd.

Att arbetsledningens sätt att fungera är viktigt för de medarbetare som arbetar under katastrofens akuta fas har tydligt framgått. En nyhetschef, som själv inte var i tjänst under nattens tidigaste timmar, återger vad medarbetarna sagt om det stöd de upplevde från den tjänstgörande arbetsledningen under katastrofnatten:

Medarbetarna har i efterhand sagt att anledningen till att de agerade så lugnt och tryggt som de gjorde var delvis beroende på att arbetsledningen utstrålade detta lugn. Och det är klart, att har man upplevt detta på olycksplatsen då är man naturligtvis uppriven och i behov av att arbetsledningen utstrålar lugn och trygghet. (Nyhetschef GP).

För det flesta medier blev det under arbetet med Göteborgsbranden ganska självklart att så snabbt som möjligt skicka så många som möjligt till brandplatsen. Göteborgs-Posten intog en annan hållning genom att avvakta mellan klockan tre och sex på natten, innan beslutet om att utkomma med en extra upplaga var fattat. Ett beslut som nyhetschefen idag tycker var rätt;

Vad vi vann genom mitt beslut tycker jag var att undvika en slags psykos där vi skickat tio reportrar och fem fotografer till brandplatsen, bara för att skildra samma sak igen och framåt middagstid ha varit helt uttröttade. Nu fick vi alltså in ett gäng där klockan åtta på morgonen som var pigga och fräscha, och sen jobbade ju många av dem i 12-15 timmar. Och gjorde det med uppföljningsvinklar, vilket var det givna i det läget. Så jag tycker det var korrekt. (Nyhetschef GP).

För tio-femton år sedan hade dock samma beslut varit fel, tror nyhetschefen, med hänvisning till att journalistiken då mer utgick ifrån att ”*detta har hänt - pang - och så skriver du så mycket som möjligt om allt det här hemska*”, medan journalistik av idag enligt hans mening fungerar lite mer planerat och reflekterande. Ingen medarbetare har senare framfört kritik till nyhetschefen för beslutet om avvaktan, ”*men jag kan tänka mig att det finns de som tyckt att jag gjorde fel*”, säger han.

I den mån några instruktioner hann delges enskilda medarbetare - journalister och fotografer - så tycks det ofta ha handlat om uppmaning till varsamhet. Flera säger sig ha fått order som ”*ligg lågt, var oerhört försiktig, gå inte för nära*”. På Dagens Nyheter skickade arbetsledningen med hälsningen;

Vi kommer inte att tvinga er att göra några intervjuer, om ni inte känner att ni vill. Var oerhört måna om människors integritet... Det kändes skönt att ha i ryggen. (Reporter DN).

Dagens Nyheter kom inte ut på fredagen - Alla Helgons dag - utan arbetade i stället med nättidningen. DN inrättade snabbt en lokal arbetsledare/projektledare på plats i Göteborg. Denne sändes ut från Stockholm och var på plats i Göteborg på fredagen - den dag som följde efter brandnatten. Beslutet om detta fattades på fredag morgon - vid frukost - av tidningens arbetsledare som befann sig på konferens. Lösning med en projektledare på plats lovordas utav en av tidningens reportrar;

Han var vår samordnare och kontakt med tidningen i Stockholm... Det funkade väldigt bra... ordning och reda och bra sammanhållning på vilka jobb vi gjorde...Det var oerhört värdefullt att ha honom där. (Reporter DN).

DN:s projektledare stationerades på lokalredaktionen i Göteborg, men han bestämde sig också för att besöka brandplatsen för att öka sin förståelse för händelsen;

Jag kände att jag också behövde få en förståelse för vilka känslor och vilka stämningar som var i svang. (Lokal arbetsledare DN).

De första dygnen efter branden skrevs de flesta av DN:s artiklar i Göteborg, där ett 15-tal medarbetare var satta att bevaka allt som hade med branden att göra. På redaktionen i Stockholm skrevs främst bakgrundsartiklar. Där satt en nyhetschef som ledde 3-4 reportrar, medan arbetsledaren i Göteborg basade över dem som var på plats där. Cheferna gjorde kontinuerliga avstämningar med varandra. Några tydliga instruktioner - t ex om etiska förhållningssätt - var det egentligen inte fråga om i samband med att olika uppdrag delades ut,

säger den lokala arbetsledaren på DN. Snarare var det medarbetarnas frågor som ledde till ställningstaganden i olika sammanhang;

Det var inget som jag behövde hitta på i förväg, utan det var snarare så att jag fick ta hand om dom frågor som kom från mina medarbetare /.../ frågor som väcktes i samband med att de kom ut till olycksplatsen...och till Hammarkullens kyrka/.../ Först då blev frågorna akuta och ställdes om och om hela tiden. (Lokal arbetsledare DN).

Tjänsteinstruktioner kan i vissa fall vara outtalade. Det finns ett slags redaktionellt maskineri som träder i kraft vid händelser av Göteborgsbrandens karaktär, menar en kvällstidningsreporter;

*Det kan låta lite kallt och mekaniskt, men det finns, speciellt på kvällstidningar som skriver väldigt mycket om sånt här, ett **redaktionellt maskineri** där det på något sätt kuggar i vid så här stora händelser. Man vet ganska naturligt hur man ska jobba och vad man ska göra... eftersom det är ett ganska inoljat maskineri. Jag kan inte påstå att det var nånting vi satte oss ner och bestämde, att "nu ska vi jobba på ett annat sätt än vad vi normalt gör". (Reporter 1, GT)*

Självklart förekommer det ibland att en journalist eller fotograf går tvärtemot tjänsteinstruktionen. Den medarbetare som befinner sig på olycksplatsen kan få en bild av händelsen som gör att arbetsledningens direktiv eller intentioner måste ifrågasättas. En sådan diskussion eller "konflikt" mellan redaktion och utsänd medarbetare beskrivs av en radioreporter som skildrade Måbødalsolyckan 1988 då ett stort antal svenska skolbarn omkom i samband med en bussolycka;

Vi kämpade för att vara mänskliga, medan redaktionen ville att vi skulle vara mindre mänskliga (Reporter, SR)²¹

Andra gånger uppstår totalt samförstånd mellan reporter eller fotograf och redaktion, som i följande beskrivning från en morgontidnings arbete under Göteborgsbranden:

Ja, men jag tror det berodde väldigt mycket på att vi hade diskussioner innan om vad vi skulle koncentrera oss på. (Fotograf 2 GP).

Estonia-katastrofen 1994 ställde annorlunda krav på mediernas medarbetare jämfört med vid brandkatastrofen i Göteborg. Vid färjeterminalen i Stockholm var det aldrig fråga om bevittnande av en pågående katastrof, men uppdraget att skildra händelsen var inte desto mindre krävande. Ovissheten var stor, frågetecknen många och illusionerna om vad som egentligen hänt stod inför ständig prövning. En reporter på TT – Tidningarnas Telegrambyrå – blev tidigt på morgonen utsänd till uppsamlingsterminalen för alla anhöriga:

Adrenalinet steg på redaktionen /.../ Det enda uppdrag jag fick var att "sköta rapporteringen". Jag köpte frukt, kexchoklad och Coca-cola för jag visste att det skulle bli en lång dag.

Reporterns omedelbara tankar på plats var att detta var något mycket obehagligt, men att situationen samtidigt skapade ett flockbeteende och en känsla av att "man måste vara där";

²¹ Redogörelse från Räddningstjänstens informationschef Tina Wolff, i Räddningstjänsten (Stor-Göteborgs) rapport 1998-11-25: "Branden i makedoniska Föreningens lokaler.."

Man arbetade på nån slags överväxel. Det var en intressant situation och jag kände faktiskt att jag inte ville gå hem från det här jobbet. (Reporter TT²²)

Några tydliga tjänst instruktioner förekom aldrig i det aktuella fallet.

Ett problem som många intervjuade journalister och fotografer uppgett att de ställs inför på olycksplatsen, under olyckans akuta fas, är konflikten mellan professionell och civil roll. Att vara på olycksplatsen med ett journalistiskt uppdrag: att skriva, rapportera eller fotografera. Men att personligen uppleva ett slags moraliskt uppdrag: att hjälpa till och att rädda liv. Många - både reportrar och fotografer - har i intervjuundersökningen tolkat en fråga om självvärdering på annat sätt än det avsedda. När frågan "Hur skulle du vilja beskriva din egen insats på olycksplatsen"? ställts i intervjuerna syftar denna - förstås - till de rent journalistiska insatserna. Många har dock tolkat "insatser" som "räddningsinsatser", vilket är intressant eftersom detta kan antyda konflikten mellan det egentliga uppdraget och en önskad, hjälpande, insats. En journalist förväntas inte delta i räddningsarbetet, men många kände ändå en sådan förväntan och en skuld över att vara där i andra ärenden.

5.2 Pressetiska riktlinjer

*"Varje bild man tog så tänkte man nästan 'förlåt'...
det var liksom att man svalde för varje bild" (Fotograf 1 GP)*

Samtidigt som massmedierna ägnar mer och mer utrymme till etiska och moraliska frågeställningar, har pressetiken under senare år paradoxalt nog blivit alltmer ifrågasatt²³. Anmälningarna till nämnder och etiska råd ökar, och många uttrycker sitt ogillande över falska intervjuer, smygtagna bilder och skamliga förslag om intervjuemedverkan. Ett annat problem i den journalistiska etiken är globaliseringen av mediasituationen. Traditionellt har närheten mellan händelse och redaktion gjort att redaktionen varit varsam med bilder, namnuppgifter och annat känsligt av hänsyn till anhöriga och vänner till dem drabbade. Men idag när snart varje svensk kan se CNN saknar plötsligt det geografiska avståndet betydelse. CNN och Sky Channel kunde visa närbilder av döda människor som flöt omkring i Östersjön efter Estonia-katastrofen. Långt borta blir också nära, åtminstone i ett välutvecklat industriland som Sverige.

Också i vetenskapliga artiklar inom krisforskningen hamnar etiken i bakgrunden. En sammanställning av psykologiprofessorn Gerry Larsson (1993) visade att av alla vetenskapliga artiklar i tidskriften Journal of Traumatic Stress under 1991-93 var det bara 1 % som berörde etiska frågeställningar. Mindre överraskande visar sammanställningen att 31 % av artiklarna tog upp krig och annan militär miljö samt tortyr. PTSD (Post traumatic stress syndrome) blev också belyst i stor omfattning. När det gäller kris- och katastrofforskning hämtas erfarenheterna fortfarande från krig vid seklets början. En naturlig källa att ösa ur, men med nya katastrofriskområden ökar behovet av forskning på bredare front.

I pressens etiska regler²⁴ står att publicisten ska vara varsam med bilder och försiktig med namn. "Överväg noga namnpublicering som kan skada människor. Avstå från sådan publicering om inte ett uppenbart allmänintresse kräver att namn anges". Vidare uppmanas

²² Intervju med TT-reporter, våren 1999, som arbetade med bevakning av Estoniakatastrofen, Plats: Färjeterminalen i Stockholm den 28 september 1994.

²³ Publika Relationer nr 4/1994: "Moralfrågorna ökar i media. Och pressetiken blir mer ifrågasatt".

²⁴ Se Bilaga 1 till denna rapport: Spelregler för press, radio och TV i sammanfattning.

journalisten att respektera den personliga integriteten; ”Överväg noga publicering som kan kränka privatlivets helgd. Avstå från sådan publicitet om inte ett uppenbart allmänintresse kräver offentlig belysning”. Tjänbarheten i reglernas tolkning är uppenbar. Nu ska inte medierna ensamma skyllas för bristande etik. Hela samhällsklimatet och den allmänna mentaliteten accepterar en hårdare och mer skoningslös inställning till exempelvis namnpublicering (SCOOP, 4:93). Många människor tror också att de flesta journalistiska klavertramp strider mot lagar, avtal och etiska regler. Men till exempel så tar inte Granskningsnämnden för radio och TV ställning till dold radioinspelning. Där är det Sveriges Radios interna regler som sätter moraliska ramar. I själva verket görs den avgörande censuren ofta görs av medierna själva, också där lagen skulle tillåta publicering.

Det faktum att svenska medier har tillgång till passbilder på alla medborgare anses i många länder stötande och oetiskt. Som i ett trollslag kan fru Perssons anonyma tillvaro och privatliv bli offentligt gods på en tidnings förstasida. Hon utelämnas helt till mediernas godtycke i ett sammanhang som av henne eller hennes anhöriga kanske upplevs negativt.

Praktisk journalistik utgår hela tiden från två motstridiga krav. Det ena är kravet på sanning, det andra gäller hänsyn till person. Inte sällan uppstår diskussioner då en publicering leder till en konflikt mellan kravet på sanning och hänsyn till en enskild person.

De etiska reglerna belyser och bedömer främst vad som publicerats. Borde även de opublicerade bilderna bedömas = uppträdandet på olycksplatsen = hur alla bilder kommer till. Är det ett etiskt övertramp att TA en bild, eller bara att publicera den? En frilansfotograf som bevakade och skildrade Göteborgsbranden berättar att han efter händelsen sålt bilder till utlandet för ca 70 000 kronor. Flera av dessa bilder skulle aldrig ha fått publiceras i Sverige. Fotografen ställer sig själv frågan; Är detta ett etiskt övertramp²⁵? Ja, säger en annan av de intervjuade fotograferna i studien²⁶.

Man kan aldrig lämna ifrån sig det personliga ansvaret, utan man måste kunna stå för det man lämnar ifrån sig. Jag delar inte den uppfattningen att man ska fotografera allt och sen låta andra ta reda på materialet (och bedömningarna, förf. anm.). (Fotograf 2 GP).

Sambandet mellan ekonomi och etik är en allt hetare fråga inom journalistiken. Här kan det handla om säljande löpsedlar eller en frilansares "vittring på pengar".

Då kanske man tänker att man vågar ta lite mer bilder, som är på gränsen till oetiska, för då kanske försäljningen utomlands kommer i huvudet...att det finns pengar att tjäna på det. .../.../...samtidigt som nåt sånt där händer, så kommer det fula tankar i huvudet på en. (Frilansfotograf / AB).

”En del människor har sagt; ”Fy fan, vad du tjänade pengar på det där”. Ja, säger jag, med all den skit jag har sett där så är det inte nog” (Frilansfotograf / AB)

²⁵ Intervju med frilansfotograf i Göteborg om Göteborgsbranden 1998.

²⁶ Intervju med "Fotograf, DN " i denna studie.

6. Räddningstjänstens uppdrag

6.1 Räddningsinsatsens aktörer

”En effektiv räddningsinsats ska präglas av snabbhet och styrka samt naturligtvis av att insatsen ska göras på rätt sätt.” (ur ”SOU 1998:59)

Vid en räddningsinsats är det tre aktörer och tre lagkomplex som är berörda:

- Räddningstjänsten (oftast Kommunal) med Räddningstjänstlagstiftningen (1986:1102)
- Polisen (staten) med Polislagstiftningen (1984:387)
- Hälso- och Sjukvården (landstingen) med Hälso- och sjukvårdslagstiftningen (1982:763)

Samplaneringen mellan dessa myndigheter är viktig för räddningstjänsten som helhet²⁷. På ett mer övergripande plan är Räddningsverket ansvarigt för insatsskedet av en olycka genom att tillföra kunskap och ibland även materiel. Kunskaperna förs ut via utbildning och övning. Delvis styr Räddningsverket också insatsskedet genom handböcker mm (ibid, s. 113).

I Räddningstjänstlagen 12 § står att ”Räddningskåren ska göra de räddningsinsatser som kommunen har ansvaret för enligt denna lag. Kommunen får överlåta till någon annan att göra räddningsinsatser som kräver särskild kompetens”. Varje kommun har skyldighet att upprätta en räddningstjänstplan (se vidare 21 §). När ett räddningsorgan gör en räddningsinsats, ska polismyndigheten underrättas om insatsen (30 §). Vid varje räddningsinsats ska det finnas en räddningsledare (31 §). Vid vissa tillfällen ska länsstyrelsen bestämma vem av räddningsledarna som ska leda insatsen, om inte räddningsledarna själva har bestämt det. Detta gäller då två eller flera räddningskårer samverkar i en räddningsinsats som berör mer än en kommuns område inom samma län (32 §). Det finns också räddningsinsatser som är av sådan omfattning att regeringen i särskilda fall får föreskriva eller bestämma att en länsstyrelse eller annan myndighet får ta över ansvaret för räddningsinsatsen. Detta kan bli aktuellt inom en eller flera kommuner. I sådana fall utses räddningsledare av den myndighet som fått ansvaret. Den finns också en lagstadgad möjlighet för regeringen, ansvarig myndighet eller kommun att begära internationellt bistånd vid en större räddningsinsats. Detta regleras då av ingångna avtal med de nordiska grannländerna (69 § samt Lag 1994:1722). Efter avslutad räddningsinsats ska polismyndigheten lämna det biträde som behövs (53 §).

6.2 Organisationens och individens förberedelse

Ledningen av katastrofarbetet på en olycksplats utförs av räddningstjänsten. Att graden av förberedelse är av stor vikt för sättet att hantera katastrofsituationer kan nog sägas råda konsensus. Mental, planeringsmässig och organisatorisk förberedelse bör rimligen leda till en mindre kaotisk situation på olycksplatsen. Om det svåra dessutom övas, kan detta ge många fördelar när olyckan väl är framme (Försvarspsykiatri 1999, s. 58)

Som kontrast till det ovan nämnda framkommer ofta en stark känsla av vanmakt efter genomfört uppdrag på en olycksplats. Efter Göteborgsbranden kände till och med de mest katastroftränade mannarna sig totalt oförberedda. En räddningsledare utvecklar detta:

²⁷ SOU 1998:59, ”Räddningstjänsten i Sverige – Rädda och skydda”. Slutbetänkande av Räddningsverksutredningen 1998.

”Man kan aldrig vänja sig vid en sån här situation /.../” När nån ringde in/tidigare/och sa att det ligger 15 döda ungdomar utanför byggnaden, då förstod jag det hela”

”Ändå är det så svårt att ta till sig när man inte är ute på plats...Det starkaste intrycket är när Gårda-styrkan kommer hem, duschar och går ner och tar en smörgås och jag går ner och pratar med dem, och ser förtvivlan i deras ögon, det syns på långt håll vad de varit med om, det skakar om mej rejält” (vid 4-tiden på morgonen, förf. anm.) (Räddningschef, Stor-Göteborg)

Brandmannen Reine Carlsson beskriver i en TV-dokumentär den omänskliga prioriteringen han ställs inför i ett läge där flera människor hade kunnat räddas om de livräddande resurserna varit större. Men nu är han ensam, och en flicka i hörnet av det trånga rummet har påkallat hans uppmärksamhet;

Under tiden jag står där och grejar så är det människor som hänger på mig, i min mask, i mina slangar och i mina kläder...som jag inte kan hjälpa, för jag har ju bestämt mig för den här tjejen. /.../ Det kändes väldigt, väldigt bra att nu har man i alla fall räddat EN i detta inferno.

(Dokumentären ”Efter branden”, SVT 2, 990125)

En brandmästare uttalar sig – en knapp vecka efter branden - i Räddningsverkets tidning Sirenen om arbetet på Backaplan²⁸:

Det var en insats när alla regler föll. Det fanns inga rökdykarledare, vi byggde inte upp någon vattenförsörjning.

Man kan aldrig förbereda sig, men man måste. En paradox som ständigt återkommer i beskrivningar av katastrofsituationer.

Att ha den här mentala bilden är vår professionalism.

(Brandingenjör, Stor-Göteborg)

Organisationen och individerna är ändå väl förberedda genom katastrofövningar, utbildning och kontinuerligt genomförd debriefing²⁹.

Debriefingen har byggts upp sedan Scandinavian Star, i varje grupp har varje befäl fått utbildning att starta avlastningssamtal, nästa nivå är s k kamratstödsnivå som kommer, räcker inte det tas professionell kompetens in. (Räddningschef, Stor-Göteborg)

En av anledningarna att till exempel samspelet med pressen fungerade bra vid brandkatastrofen i Göteborg var den katastrofövning som genomförts precis dagarna innan tillsammans med norrmän (delvis samma personer som i Göteborg).

De som möttes på olycksplatsen, sjukhusen m fl ställen kände varandra sedan tidigare och hade samövat många gånger...

...både i skarpa och icke-skarpa lägen /.../ Men sen var ju det här så oerhört stort i alla fall att man får improvisera ändå, och sen har vi förstås gjort en del misstag. (Informationschef Göteborgspolisen)

²⁸ Sirenen, nr7,1998, s. 4 ”Det var en insats när alla regler föll”

²⁹ Se förklaring av termen under kapitlet Terminologi i denna rapport

Räddningstjänstens representant i katastrofsamordningsgruppen, tjänstgjorde tillsammans med bland andra stadsdirektören i Göteborg under brandnatten. Han berättar att som av en händelse var **räddningstjänstens** mannar i Göteborg ovanligt väl förberedda den där natten i oktober 1998:

Det tragikomiska var att vi skulle ha en övning i den här katastrofsamordningstruppen på fredag morgon egentligen, så en av stadsdelscheferna var mentalt inställd på en övning, så vi hade lite bekymmer att det här var en realistisk grej. (Brandingenjör, Stor-Göteborg)

Räddningsledaren i Göteborg bestämmer sig för tre inriktningsbeslut på brandnatten ca 00.45:

1) Prioritera info, ”att ta ett järngrepp över informationen och massmedia, vi förstod att detta kommer att bli någonting stort”

Man följde Internet: ”När CNN slog upp det jättestort kl 3 förstår vi att det blir en stor internationell nyhet”

2) Återställa beredskapen i förbundet, det kan hända fler bränder

3) Förbered och påbörja debriefingen där man hade ny personal när folk kom tillbaka till stationerna. (Räddningschef, Stor-Göteborg)

Att ta ett järngrepp över information och medier är ingen lätt uppgift. Om ens möjlig. Och ”järngreppet” innebär också ett ömsesidigt beroende mellan medier och myndigheter – i ovanstående fall räddningstjänsten.

Vid brandkatastrofen i Göteborg var kontakten med Sveriges Radio Göteborg just av sådant ömsesidigt beroende slag. Detta mot bakgrund av radions uppgift som förmedlare av samhällsinformation och viktiga meddelanden vid allvarliga samhällsstörningar (se avsnittet om VMA i denna rapport). Drygt en timme efter larmet om branden på Backaplan ringde kommunens informationsdirektör till en av de ansvariga på SR Göteborg med budskapet att väcka radiostationens medarbetare ”så att ni kan komma i sändning så fort som möjligt, för vi kommer att behöva varandra, jag kan inte uppfatta det som något annat än att det är en mycket allvarlig olycka”(Larsson & Nohrstedt m fl 2000).

Förberedelse och rutin handlar också om att ”spara på krutet”.

Bemanningsmässigt ”var vi så kloka att vi inte väckte upp alla utan de skulle få sova färdigt och komma och avlösa oss på morgonen” (Räddningschef, Stor-Göteborg)

Agerandet har en parallell i Göteborgs-Postens sätt att resonera i samband med bevakningen i brandens akuta fas.

Vad vi vann genom mitt beslut tycker jag var att undvika en slags psykos där vi skickat tio reportrar och fem fotografer till brandplatsen, bara för att skildra samma sak igen och framåt middagstid ha varit helt uttröttade. Nu fick vi alltså in ett gäng klockan åtta på morgonen som var pigga och fräscha, och sen jobbade ju många av dem 12-15 timmar./.../ Så jag tycker det var korrekt. (Nyhetschef GP)

7. Övriga aktörer

7.1 Polisiärt arbete på olycksplats

”Om vi arbetar hårt på att bilden av oss i medierna ska vara så utförlig och korrekt som möjligt påverkar det sannolikt våra villkor positivt. Om vi å andra sidan är njuugga med information och lämnar åt medierna att spekulera om polisverksamheten är risken överhängande att det inverkar negativt på våra villkor. Sämre villkor ger sämre verksamhet”
(ur Cassel: Polisen i pressen 2000)

Polisens roll på en olycksplats skiljer sig inte stort från polisverksamhetens ändamål i samhället. I Polislagen (1984:387), som reglerar polisens verksamhet, lyder den första paragrafen. ”Som ett led i samhällets verksamhet att främja rättvisa och trygghet skall polisens arbete syfta till att upprätthålla allmän ordning och säkerhet samt att i övrigt tillförsäkra allmänheten skydd och annan hjälp” (1 §). Till polisens befogenheter hör också att ”...avstänga, utrymma eller förbjuda tillträde till ett hus, rum eller annat ställe, meddela förbud mot flyttande av visst föremål /.../ eller vidta annan sådan åtgärd” (2 §). Det senare var just vad polisen gjorde på brandplatsen, Backaplan i Göteborg, natten 1998. Man spärrade av området och försökte förhindra ungdomar att rusa tillbaka in i eldhavet. I tidningen Chef intervjuas en tid efter brandkatastrofen i Göteborg polisens insatschef Steen Schäaf om vad han beskriver som sitt livs svåraste uppdrag.

”I kaoset kring branden i Göteborg måste i alla fall en hjärna förbli iskall. Den måste fatta snabba beslut, leda andra att göra sitt bästa i en situation så extrem att regelboken inte räckte till. /.../ Han möts av ett inferno av rök och eld, människor som hoppar rätt ut, som skadar sig, som är döda, som håller på att dö. Han likställer det snabbt vid en krigsskådeplats och hans första tanke är: ’Herregud, hur ska jag kunna upprätta en organisation i detta kaos?’”
(Chef nr 12/98, s.12-14).

I Göteborg räckte inte regelboken, säger polisens insatsledare. *”I uniformen sitter reglerna: rädda liv, spärra av, utrymma, identifiera och registrera döda och skadade. Men det står ingenting om hur man hanterar hemska scener som att ta hand om döda kroppar som släpas omkring av chockade kompisar. Eller en pappa som gör hjärtkompression på sin dotter som varit död i en kvart”* (ibid.).

Polisens insatschef beskriver vidare att han tar kontakt med (förste) räddningsledaren. Kort överläggning, man bestämmer att skapa avspärningar m m, om de livräddande åtgärderna. *Det gör ju de första polismännen på platsen, sen en begäran från räddningstjänsten att hindra folk att springa åter in i fastigheten och uppgiften får vi koncentrera oss på, den är oerhört viktig, att de som är räddade inte springer tillbaka” Dessutom trafikreglering, få fram utrymningsvägar, få bort folk från platsen. 3-400 människor.* (Polisens insatschef)

7.2 Akut medicinskt omhändertagande

För det fysiska och psykiska omhändertagandet av skadade och omkomna inom ett skadeområde svarar landstingets sjukvård. Till hälso- och sjukvården hör även sjuktransporter. I Hälso- och sjukvårdslagen (1982:763) stadgas målen för verksamheten: ”Vården ska ges med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans värdighet. Den som har största behovet av hälso- och sjukvård ska ges företräde till vården” (2 §). Detta är ett prioriteringsbeslut som ofta är mycket svårt att göra på en masskadeplats. När någon har avlidit ”... skall hälso- och sjukvårdens uppgifter fullgöras med respekt för den avlidne” (2c §).

För psykiskt omhändertagande i samband med olyckor finns inom landstingen organiserade psykiatriska katastrofledningsgrupper (PKL-grupper). Dessa kan både understödja krisstödet på olycksplats och organisera omhändertagandet vid sjukhusen. I ett något senare skede av olyckan eller katastrofen organiseras kommunala grupper för psykosocialt omhändertagande, så kallade POSOM-grupper (Försvarspsykiatri, 1999, s. 58 f).

Sjukvårdspersonalens arbete på olycksplats har sällan kritiserats i samband med olyckor och katastrofer. I själva verket får vårdpersonalen sällan vare sig kritik eller bedöm. De framstår som en grå, hårt arbetande massa som är någon slags osynliga hjältar. De tas för givet, men deras arbete hyllas inte. Åtminstone inte i medierna. Ris och ros och åsikter sprids däremot om räddningspersonal, polis och mediemedarbetare. Mer i fokus hamnar sjukvårdspersonalen av naturliga skäl i sitt arbete på sjukhusen. Både olycksplatsen och sjukhuset är i sådana här sammanhang att betrakta som katastrofplatser. Dock är arbetet på sjukhusen inte föremål för denna studie, men väl ett intressant forskningsfält.

7.3 Trossamfundens beredskap

En viktig institution i samband med olyckor och katastrofer är Svenska Kyrkan och alla övriga trossamfund. Då kyrkans medarbetare sällan verkar direkt på olycksplats under den akuta fasen av en stor olycka eller katastrof, faller dessa insatser utanför frågeställningarna i föreliggande studie. Dock bör i sammanhanget nämnas att det i Sverige är ÖCB – Överstyrelsen för Civil Beredskap som har samordningsansvaret för Trossamfundens Beredskapsråd.

Kyrkornas medarbetare tillhör vad Dyregrov (1992) definierar som ”andra linjens hjälpare”. Hit hör förutom präster, diakoner och annan församlingspersonal också sjukhuspersonal och psykosocial stödpersonal. Föreliggande rapport fokuserar således på ”Första linjens hjälpare”, vilka är räddningstjänst, polis, ambulanspersonal, övrig akutmedicinsk personal, frivilliga hjälporganisationer (t ex Röda Korset) samt frivilliga privatpersoner.

De religiösa samfunden utgör viktiga resurser, särskilt i lokalsamhället. Existentiella frågor aktualiseras alltid i samband med katastrofer och andra traumatiska händelser. Kyrkorna kan bistå med kunniga medarbetare, traditioner, ändamålsenliga lokaler - som utgör naturliga träffpunkter - och inte minst en tro som även rymmer förtvivlan (Lundin 1992, s. 100 f). Av tradition har Svenska Kyrkan varit så gott som ensam i denna funktion som ”samhällskurator”. Dock har under senare år olyckor med mångkulturella inslag – i synnerhet brandkatastrofen i Göteborg 1998 – visat på betydelsen av samverkan mellan flera trossamfund och religioner (se bl a Larsson & Nohrstedt m fl 2000 samt SOU 1999:68).

8. Mötet mellan yrkesgrupperna

8.1 Olycksplatsen

Där möttes jag av en sån ljudvåg... alla som skrek, och folk som sprang mot en... och så var det folk som just hade hoppat ut, ner på polisbilar. /.../ Vid utgången var det ett 50-tal personer som stod och täppte igen den andra entrén, och forslade ut folk.

(Fotograf 1/GP)

Att komma till en olycksplats och bevittna en pågående tragedi är en mycket påfrestande och svårbemästrad uppgift. Möte med den kaotiska diskotekbranden på Backaplan i Göteborg 1998 är en tydlig illustration av detta.

Händelsen är mycket svår att tolka för dem som kommer först till olycksplatsen. Ankomsten innebar enligt flera en hög grad av ”oförberedelse”, då de ännu visste något om olyckans omfattning. Journalisternas upplevelser under händelsens första timmar präglas av en överklighetskänsla och vanmakt:

Jag gick hela tiden omkring med en känsla av att ”det här är inte sant, det här är inte verklighet, sånt här kan inte hända, det kan inte hända i Sverige. (Reporter DN).

Vad som slog mig var att herregud, här är själva grundbulten för människors grundtrygghet samlad; brandkår, polis och ambulans. De som ska rädda liv, de är här allihopa, men det hjälper ju inte. (Reporter GP)

Även för en erfaren räddningsledare är mötet med olycksplatsen en tumultartad upplevelse.

Parkerade lugnt och såg mig om./.../ Det var otroligt med människor, som cirklade omkring planlöst på området. De höll på att bära ut folk (döda) /.../ Jag kom verkligen in i stridens hetta, det var ett slagfält. Det skrek folk att de ville ha syrgas (som hjälp till skadade). (Räddningsledare, Stor-Göteborg)

En liknande beskrivning görs av polisens insatschef.

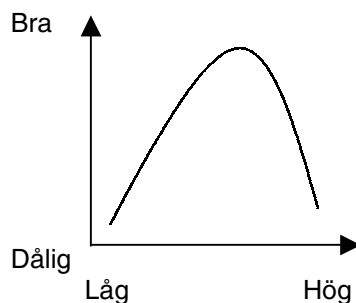
Jag ser ju här runt omkring det oerhörda kaos som råder, med hundratals människor om vartannat, livlösa som ligger, man vet inte om de är chockade, skadade, svårt skadade eller...i varje fall livlösa människor. Det släpas omkring på människor/.../ det är gap och skrik, det är folk som väller in överallt, inte bara väller ut från fastigheten, det kommer folk från överallt minns jag. (Polisens insatschef)

Betraktelserna över mötet med olycksplatsen är påfallande lika för en ovan journalist eller en rutinerad insatsledare. Kaos är alltid kaos, även för en förberedd individ och en tränad organisation.

8.2 Arbete i kris

Vid en olycka eller katastrof utlöses såväl individuella som gruppsykologiska reaktioner på det aktuella hotet. Att arbeta och fungera som yrkesperson i en sådan situation ställer förstås oerhörda krav på både individ och grupp. Prestation under stark stress brukar betraktas som ett omvänt u-format fenomen, bland annat enligt Lazarus (1966; 1991). Detta innebär att prestationen kan förbättras vid en viss nivå av stress, men att den sjunker igen vid högre nivåer. Fenomenet kan delvis förklara variationen av upplevelser från att arbeta på en olycksplats. De journalister och fotografer som arbetade under natten vid den pågående brandkatastrofen i Göteborg upplevde situationen och sin egen insats på vitt skilda sätt. Beskrivningarna varierar från "Jag har aldrig varit så skärpt i hela mitt liv" och "Hela jag var igång, från tårna upp till hårfästet" till "Jag kände mig fullständigt värdelös" och "Jag var väl en av dem borde ha åkt hem egentligen" (Englund i Larsson & Nohrstedt m fl 2000, s. 164 f).

Fig. 1. Samband mellan stressreaktionsstyrka och stressreaktion (enligt Lazarus i Enander, Larsson & Wallenius 1993).

Figuren ovan visar att stress har både positiva och negativa effekter och att prestationsförmågan är högst vid "lagom" stressnivå. Detta gäller såväl kroppsliga som mentala prestationer. Individens sätt att reagera på stress är härutöver naturligtvis mycket individuellt. Utan att gå för djupt in på detta kan nämnas att god fysisk status (frånvaro av sjukdom, trötthet, skador och liknande) och en positiv självbild (realistisk och väl sammanhållen) utgör två starka resurser. Svaga dito försämrar förutsättningarna för tolkning och bemästring. (ibid, s. 85 f). Slutligen har känslan av sammanhang stor betydelse. Den amerikansk-israeliske sociologen Aaron Antonovsky (1987) har definierat känsla av sammanhang (eng.: sense of coherence) på följande sätt:

"Känslan av sammanhang utgör en global orientering som uttrycker i vilken utsträckning man har en genomgripande varaktig ehuru dynamisk känsla av självförtroende när det gäller att (1) stimuli som kommer från inre och yttre omgivning i livet är strukturerade, förutsägbara och möjliga att förklara; (2) det finns resurser tillgängliga för att man ska kunna möta de krav som dessa stimuli ställer; och (3) dessa krav är utmaningar, vilka förtjänar viljemässig uppmärksamhet och engagemang" (översättn. enl. Enander m fl 1993).

Känslan av sammanhang är i sin tur uppbyggd av tre grundstenar, nämligen *känslan av förståelse, känslan av hanterbarhet och känslan av meningsfullhet.*

Vid mycket stark stress, till exempel vid exponering för död och blod, kan chocktillstånd framkallas (Enander m.fl. 1993, s. 52). Dock visar flera studier om stress i katastrofsituationer att ytterst få personer i ett räddningsmanskap upplever nedsatt kapacitet på grund av stressreaktioner, även i de fall man har uppgett att "händelsen var det värsta jag varit med om". Bland räddningspersonal som deltog i räddningsarbetet efter att oljeplattformen

Alexander Kielland vält uppgav endast en mycket liten del att stressreaktioner hade påverkat deras effektivitet (Erslund, m.fl. 1989.; se även i Enander m.fl. 1993). På Backaplan i Göteborg den hemska brandnatten 1998 rådde kaos, beskriver polisens insatschef.

Det kan jag ju säga att det var...oerhört dramatiskt, med den stora koncentrationen människor och den stora mängden skadade och så alla döda, när det går upp för alla inblandade att det är en sån här stor tragik, så, ja...”.

Hur är det då möjligt att organisera i ett rådande kaos?

Jag vet inte hur jag ska förklara, terapeuter kan ju förklara på fackspråk, men jag kan bara säga på polisspråk att uniformen i oss arbetar, /.../ och det som underlättar är att man, utan att slå sig för bröstet, har ganska god erfarenhet av yttre polisarbete... i kombination av att vi har övat i olika scenarier och ... gått kurser och utbildningar, i samverkan med räddningstjänsten och sjukvården, vi har klarat ut våra roller, det gör att vi klarar det här. Man tänker inte mycket, det är efteråt man tänker, vad är det egentligen jag ser här ute, men så börjar man ändå jobba. Det jag tänker på efteråt är att man skulle kunna ha ett ändå mer utvecklat samarbete mellan polis och räddningstjänst/...insatschefen beskriver det samarbete som finns mellan polis och räddningstjänst i Norge.../Ute på platsen finns det en samverkan, men f.ö. kan det bli bättre Norge har en samverkansorganisation, med utbildnings- och, erfa-möten, och även socialt... (Göteborgspolisens insatschef)

Ett år efter brandkatastrofen visade Sveriges Television en dokumentär om händelsen. En av programmets starkare skildringar gör fotografen Tommy Wiberg. Hans berättelse illustrerar tydligt det journalistiska dilemmat att mer eller mindre mot sin vilja tvingas utföra ett uppdrag i en kaotisk, svårbedömd situation där allt annat än livräddning kan framstå som en ren provokation. På en av bildsekvenserna syns en ung man reagera med ord och gester, vilka kan tolkas som ett försök att avvärja mediernas närvaro. Och Tommy Wiberg säger också i filmen att ”det enda som fanns var att ställa ifrån sig kameran och hålla om dem”.

Jag tror aldrig jag har gjort ett sånt dåligt jobb./.../Jag har varit med om många dramatiska händelser, och dom har man lyckats ha en distans till, och lyckats hålla yrkesfiltret framme. Men så fort man kom till den här platsen och hörde de här förtvylade ropen, och så alla ungdomar som låg runt omkring... det var oerhört svårt att jobba där. På vägen därifrån till TV-huset... då gick det inte att hålla emot längre... då brast allting... då började hela kroppen skaka. Ja...(gråter). (Tommy Wiberg, filmfotograf, SVT Göteborg.³⁰

I intervjusekvenser från direktsändningar under natt och morgon brandnatten framgår tydligt svårigheten att bedöma brandens omfattning. Det första budet till polisens insatschef är ”många omkomna /.../ säkert över ett trettiotal”. Varpå en uppenbart chockerad reporter upprepar ”Döda?”. ”Ja, just det.” Med tiden utökas dödssiffran till 50, sedan till 60 människor. I en intervju med nämnda insatschef berättar han i TV-dokumentären hur räddningsarbetet med branden har präglat honom.

Man funderar i stort sett dygnet runt... så kommer ändå branden upp... de syner och scener som har mött en där ute. Det kommer att finnas lång tid framöver. Om inte alltid...eftersom det var - i mitt fall och jag tror för de allra flesta - det allra värsta vi någonsin varit med om.

Polisens insatschef uttrycker sin uppskattning gentemot alla civila som hjälpt till med räddningsarbetet, men framhåller också att det finns en gräns för i vilken omfattning detta

³⁰ SVT-dokumentären "Efter branden" SVT2 991025)

hjälpande och räddande kan ske. Han antyder att många ungdomar kan ha influerats alltför starkt av vad som är möjligt på bio.

Man kan inte springa in i ett eldhav...filmer som Eldstorm och såna med Rambo och allt vad det är...de klarar av det - att rädda tio - femton personer och springa ut...men i filmens värld...verkligheten är annorlunda. (ibid.)

8.3 Krispsykologiska reaktioner på olycksplatsen

Det var egentligen först under 50- och 60-talen som kunskaperna om katastrofarbetets psykologiska effekter på hjälparna började ta form. Mot slutet av 70-talet ökade intresset för hjälparnas reaktioner parallellt med ett generellt ökat intresse för psykologiska reaktioner på katastrofer (Dyregrov 1992). Från och med 80-talets senare hälft har medvetenheten om psykologiska och psykiatriska aspekter på stora olyckor, masskadesituationer och katastrofer ökat i vårt land (se bl a Lundin 1992, s. 102). Efterfrågan på fördjupning inom krispsykologi och katastrofpsykiatri har ökat inom såväl den medicinska grundutbildningen som fortbildning för personal inom räddningstjänst, polis, sjukvård, socialtjänst och kyrka. I Skandinavien gav olyckan med oljeplattformen ”Alexander Kielland” upphov till en studie av professionell och frivillig räddningspersonal och deras psykiska reaktioner på arbetet med den akuta räddningsinsatsen. Kontoret för Katastrofpsykiatri i Oslo, med forskare som Arne Sund och Lars Weisaeth i spetsen genomförde studien. I Sverige studerade psykiatrikerna Britt Lindström och Tom Lundin (1982) psykiska reaktioner hos räddningsmanskaper i samband med branden på Borås stadshotell. Till slutsatserna hörde att ”yrkesmässig kontakt med en katastrofsituation av denna typ kan medföra inre och yttre upplevelser av kris- och stresstyp” (ibid. S. 36). De situationer som uppgavs vara mest påfrestande av:

- att arbeta under kaotiska förhållanden
- åsynen och handhavandet av de döda
- kontakten med anhöriga och vänner till döda eller skadade
- kontakter med skadade
- situationer på brandplatsen som innebar livshot

Räddningsmanskapet som Lundin och Lindström intervjuade efter Boråsbranden redogjorde för i huvudsak tre olika sätt att reagera på under katastrofarbetet:

- 1) En stark initial kaos- och chockupplevelse
- 2) Inga initial chockupplevelse, men emotionella reaktioner under senare delen av det akuta arbetet
- 3) Inga känslomässiga reaktioner under akutarbetet

Bland beskrivningarna finns upplevelser av så kallade ”Stålmannen-reaktioner”, vilket beskrivs som ”ett aktivt fungerande utan känslomässiga reaktioner då yrkeskläderna är på”. Liknande reaktioner beskrivs av de journalister och fotografer som arbetade på Backaplan, brandnatten i Göteborg 1998³¹ samt av polisens insatschef i Göteborg som säger att ”*uniformen i oss arbetar*” (s. 57 denna rapport).

Den forskning som hittills genomförts kring hjälparreaktioner under arbete på olycksplats har dock främst handlat om efterreaktioner och mindre om reaktioner under själva katastrof-arbetet. En slutsats som framkommer i flera studier (t ex Alexander & Wells 1991 i Dyregrov

³¹ Se t ex under avsnittet ”Arbete i kris” i denna rapport samt kapitlet ”Det journalistiska arbetet” av Englund i Larsson & Nohrstedt m fl (2000).

1992) är att väl förberedd personal som får stöd under arbetets gång kan utföra arbetsuppgifter som innebär starka intryck utan att de efteråt behöver drabbas av onödiga besvär.

Dyregrov (ibid) har, på basis av samtal med katastrofpersonal i Norge och utomlands samt andra forskares studier och rapporter från katastrofarbete världen över, tecknat en lista över stressorer som hjälpare upplever i katastrofsituationer. Flera av dessa kan antas giltiga även för de mediemedarbetare som arbetar på olycksplatsen, även om dessa enligt Dyregrovs modell själva utgör en stressor för räddningspersonalen (förf. anm.).

Tab. 2: Stressorer i katastrofarbete, enligt Dyregrov (1992)

Ovisshet vid uttryckning, tidspress
Väntetid
Tillströmning av allmänhet och massmediefolk
Starka sinnesintryck
Kontakt med omkomna och skadade
Katastrofens omfattning, varaktighet och intensitet
Bristfällig utrustning
Fara
Problem rörande samarbete, ordergivning, samordning och ledning
Rollkonflikt

Arbetet på en olycksplats sker under mycket stark press. Att utifrån ovisshet om situationen och kaos i organisationen arbeta under stark tidspress, kanske i kombination med massmedial närgångenhet, är en grannliga uppgift. Nyfikna åskådare och upprörda anhöriga utgör ytterligare stressfaktorer. Dyregrov beskriver hur räddningspersonal kan uppleva situationen.

De kan uppleva att människor dör utan att de kan göra något för dem; de kan tvingas fatta beslut som får konsekvenser för andras liv och hälsa; de kan oavsiktligt råka trampa på kroppsdelar, och samtliga deras sinnen utsätts för starka intryck. Särskilt stressframkallande upplevs kontakten med döda barn.

(Dyregrov 1992, s. 173 f)

Hjälparnas kroppsliga, känslomässiga, kognitiva och beteendemässiga reaktioner kan sammanfattas genom följande tabell:

Tab. 3: Hjälparnas reaktioner på olycksplatsen, enligt Dyregrov (1992).

SOMATISKA	EMOTIONELLA	KOGNITIVA	BETEENDEMÄSSIGA
Illamående	Överväldigande	Overklighetskänsla	Överaktivitet
Orolig mage	Hjälplöshet	Förvirring	Underaktivitet
Skakningar	Rädsla	Nedsatt uppmärksamhet	Undandragande
Svettningar	Vrede	Minnesproblem	Överdrivet skämtande
Frysningar	Nedstämdhet	Koncentrationssvårigheter	Onormal aktivitet
Snabb puls		Rigiditet i tänkandet	
Muskelvärk		Reducerad tankeförmåga	
Okoordinerade rörelser			

Journalister och fotografer som bevittnade och skildrade Göteborgsbrandens akuta fas har uppgett många av de fysiska och psykologiska reaktioner som Dyregrov anser att hjälpare drabbas av. Några exempel är; påträngande minnesbilder och tankar, ångest, nedstämdhet och sorg, sömnstörningar, koncentrationssvårigheter, trötthet, självvransakan, självförebärrelser och skuldkänslor, förändrade värderingar. Detta stärker synen på mediernas medarbetare som indirekt drabbade av en katastrof (jfr Lundin 1992).

Coping – att bemöta och bemästra krisen

Chockens ansikte är lynnigt och kan sända ut missledande signaler. Då en individ drabbas av så kallad *psychic numbing* (Enander m fl, 1993), en slags krisreaktion, "luras" journalisten att uppleva den intervjuade som sansad och kontrollerad när det i stället kan vara fråga om att personen är chockad och har drabbats av överklighetskänsla. *Psychic numbing* är en av flera s k coping-strategier. Med coping menas det sätt på vilket individen bemöter, bemästrar och anpassar sig till såväl inre som yttre hot (Lundin, 1992). Människors sätt att reagera vid katastrofer varierar mycket. Beteendemönstren är komplexa, men i medierna dras ofta generella slutsatser. Problemlösarna (problem-focused coping) blir till tacksamma hjältesagor. Undvikarna och förnekarna (emotion-focused coping) är lika många - kanske fler - men utan samma uppmärksamhetsvärde. Människors sätt att reagera vid katastrofer och andra olyckor varierar mycket. Variabler kan vara om situationen är klar eller oklar, påverkbar eller opåverkbar. Individens tolkning av situationen avgör vilket bemästringsmönster som används. Ett mycket komplext mönster som medierna dock drar generella slutsatser utifrån. Att söka representanter för de drabbade är därför omöjligt. Varje reaktion är unik. Problemlösarna (problem-focused coping) blir till tacksamma hjältehistorier. Undvikarna och förnekarna (emotion-focused coping) är lika många - kanske fler - men där uppstår inga hjältesagor. Vid en klar men opåverkbar situation som Estonias förlisning är det inte ovanligt med så kallade föredömliga modellbeteenden som humor och altruistiska handlingar (Jarlbros, 1993). Det unga paret som lovade varandra en middag om de överlevde, och sedan tog ett steg rakt ut i det mörkdjupa havet, blev den romantiska saga varje tidning önskade som kontrast. I TV-inslag hette det att flickan "...kramade om en man hon aldrig sett förut" och "ikväll delar de rum på Huddinge sjukhus", vilket underströk en möjlig romans (Nordström, 1996).

Mycket tyder på att människor underkastar sig andras ledning lättare i en katastrofsituation. Mycket avgörs förstås av hur själva situationen ser ut. I simuleringsutbildning (rekryter antagna till räddningstjänstutbildning) ställda inför ett plötsligt och brutalt realistiskt olycks-scenario redovisas en fördelning där en dryg tredjedel handlar effektivt, ca en tredjedel sansat, ca en fjärdedel passivt eller förlamat (Py 1991 i Enander m fl 1993). Weisaeth (1989) indelar dem som drabbats vid explosionen/branden i en större färgindustri i tre grupper utifrån deras reaktionsmönster. Den första gruppen ägnade sig huvudsakligen åt "passive following", vilket ungefär innebär att de kopierade vad de andra gjorde. Främst handlade det om flyktbeteenden. Denna grupp utgjorde ungefär en tredjedel. Den andra gruppen, runt hälften av de drabbade, hade kvar sin förmåga till interaktion och samarbete. I den tredje gruppen ingick de som tog initiativ till ledarskap (se även i Enander m fl 199, s. 53).

Mot bakgrund av de ovan redogjorda kunskaperna om stressreaktioner är det adekvat att ställa sig frågan hur de yrkeskategorier som arbetar på olycksplatsen bemöter och bemästrar denna stress. I bedömningarna av massmediepersonalens arbetsinsatser vid katastrofer är det nödvändigt att beakta deras arbetssituation. Liksom personal i krisgrupper, räddningsorganisationer och på sjukhus tillhör också journalister och fotografer de indirekt drabbade av en katastrof. Det är väsentligt att beakta i vilket tillstånd de är när de arbetar, skriver och rapporterar (Lundin, 1992).

När den rutinerade TV-fotografen Tommy Wiberg kom till brandplatsen på Backaplan i Göteborg oktobernatten 1998, slutade han fungera i sin yrkesroll. Trots nära 40 år i yrket och erfarenheter från krig och oroshärdar stod han inför något han aldrig tidigare känt och upplevt. Wiberg uttrycker i en Journalisten-intervju³² att han övergav sin yrkesroll för att i stället bli medmänniska. Han började reflektera över sin roll och sitt uppdrag. Tommy Wiberg beskriver

³² Journalisten nr 33/1998. "När yrkesfältet inte räckte till".

hur han fylldes av vanmakt inför situationen, och en självkritisk inställning till fotograf-erandet: *Jag har aldrig förut tänkt att den här bilden kan du inte ta. Nu tänkte jag så*". När Wiberg tidigare har bevakat kris- och oroshärdar har han haft ett "yrkesfilter" mellan sig och det han fotograferat. I Göteborg fungerade inte det. Yrkesfiltret försvann efter två minuter, berättar han. *"Det som förföljt mig är att jag inte kunde hjälpa ungdomarna. Vi är inte utbildade i sånt."*

8.4 Samspel på gott och ont

Mediernas närvaro på olycksplats betraktas som en självklarhet inom svensk katastrofberedskap. I Socialstyrelsens Allmänna Råd (1991:2, rev.1996) poängteras mediernas roll på olycksplatsen. Förklaringen ligger i att medierna, förutom i sin roll som nyhetsförmedlare, också kan ge viktig bakgrundsinformation och förklara orsakssammanhang. "Detta kan ibland utgöra ett stöd för indirekt och direkt drabbade vid en svår olycka" lyder texten i de Allmänna råden. Här sägs också att en stor öppenhet bör prägla samarbetet med medierna samtidigt som den enskildes integritet ska skyddas. Vad som är mer oklart är dessa förutsättnings praktik. Väl ute på olycksplats: Hur sätts gränserna? Hur skyddas individen? Hur sker samspelet med de hjälpande räddningsstyrkorna?

När räddningsledaren vid Göteborgs Räddningstjänst kommer till olycksplatsen på Backaplan har många journalister och fotografer redan anlänt.

Då är pressen redan där, de har ju hört larmen. Första tanken "Här är ju fullt kaos..." Det gällde att bringa ordning, fixa bussar för lätt skadade till exempel.

Jag säger redan då att "här kommer inte att lämnas någon information. Vi startar upp ett presscentrum på Gårda". Sedan fick de besked om att förbereda en presskonferens. Den första hölls 3.30,

Min närmaste kontakt på platsen är polisinsatschefen. "Jag insåg att det kommer att bli en massmedia-... utan like." Begärde att de ställde i ordning ett infocentrum på sjukhuset. (Räddningsledare, Stor-Göteborg)

På brandplatsen förekom då direkta kontakter mellan hjälpare (räddningstjänst, sjukvårdspersonal och polis) och mediernas medarbetare. Detta kan dels förklaras av räddningsledarens beslut att hänvisa medierna till informationsgivning på Gårda brandstation då han insåg olyckans omfattning, dels kan det ses i skenet av det kaos som rådde på platsen vilket helt uppfyllde mediefolket både som människor och yrkespersoner (Larsson & Nohrstedt 2000, s. 49 f).

De var ju själva mycket tagna av det som hände, verkligen påverkade. Så de var inte så framfusiga som de brukar vara normalt. Och de fann sig i mitt besked att de fick vända sig till Gårda för information (Räddningsledare) (ibid. s.5).

Enligt den studie som gjordes av medie- och kommunikationssituationen kring Göteborgsbranden (Larsson & Nohrstedt m fl 2000) så fungerade kontakterna mellan myndigheternas och mediernas aktörer väl på olycksplatsen. Båda parter vittnar om gott samarbete och goda relationer mellan yrkesgrupperna i den mån kontakter förelåg (ibid. s 50). *Det hela fungerade elegant hela tiden, förutom första dygnets felaktiga rapportering ifrån TV/och räddningstjänstens felsägelse/. /.../Beror på två saker, dels att händelsen som sådan*

skakade om alla så ingen försökte ta för sig och vara kaxig, alla var skakade, det andra att vi på första PK/presskonferensen/lyckades bra med strukturen, sen behöll vi den strukturen som accepterades. (Räddningschef, Stor-Göteborg).

Från polisens sida konstaterades att redan upparbetade goda reaktioner med (de lokala) medierna var av stort värde i sammanhanget.

Vi har daglig kontakt med journalister, så för oss är det naturligt att umgås, vi har väl inarbetade kanaler (Informationschef Göteborgspolisen)

Enorm press från alla håll, nästan ofattbart stort /.../ Men väldigt lyckat drag att ha täta presskonferenser tillsammans med räddningstjänsten och sjukvården den dan, det lättade på trycket en hel del /.../ Det finns ju ingen beredskap för en sån här historia, och infobehovet blir ju alltid större än man tror, så mycket folk kan man inte ha i beredskap. Men av nån anledning fungerade det. (Informationschef Göteborgspolisen)

Vissa problem uppstod enligt Räddningschefen i Stor-Göteborg, på grund av medarbetarnas reaktioner efter händelsen:

"Insatspersonalen orkade inte möta massmedierna första veckan, och det skapade ett litet vakuum..." (Räddningschef, Stor-Göteborg)

Omhändertagandet av alla internationella medier är ett särskilt kapitel. I Göteborg kände man efter ett dygn att de utländska medierna kom utanför, så man hyrde in tolkar och satte dem i språkgrupper med respektive medier. Sedan ordnades presskonferenser på svenska med simultantolkning (för journalister från USA, England, Frankrike, Tyskland och Italien).

"Mängder av TV-kameror, jag har aldrig varit med om något liknande" (Räddningschef, Stor-Göteborg)

Alla accepterade turordningen, alla stod sedan till förfogande,

"Fungerade skitbra, precis mitt i prick."

En av frilansfotograferna som intervjuats i studien ställde efter genomfört arbete sitt fotomaterial till Räddningstjänstens förfogande. Han är själv helt positiv till samarbetet dem emellan, både på olycksplatsen och i katastrofens följande faser.

Ett problem uppstod då medierna gavs tillträde till den sönderbrända lokalen medan en kropp fortfarande fanns kvar, vilket brandutredare och räddningspersonal vid det aktuella tillfället inte visste. Kommissarie Rolf Johansson från Göteborgspolisens tekniska rotel beklagar detta i ett uttalande i DN (981105), där spaningschefen Hans Carlsson också kritiserade mediernas tillgång till vad som var att betrakta som en brottsplats. I sammanhanget diskuteras också om huruvida mediernas tillträde till brandlokalen har försvårat den tekniska undersökningen eller ej. Enligt Göteborgspolisen fick dock journalisterna och fotograferna komma in i en mycket begränsad del av den sönderbrända diskoteklokalen. Den tre minuter långa promenaden genomfördes strax efter klockan halv nio morgonen efter branden, och beskrivs av Aftonbladets reporter som en smärtsam evighet:

Mer än nog.

Vid dörren därnere fanns spyor, glassplitter, blod, i dubbeltrappan upp massor med skor, på andra våningen /.../ ett berg av smälta och delvis förbrända skor och kläder, jackor, tröjor, byxor...
(AB 981031)

8.5 Attityder mellan professionerna

Förtroendet för journalister bland väldigt många poliser är totalt borta, många är arga, förbittrade, ledsna. En plump i protokollet (Polisinformatör)³³

Jag tycker nog att i samma stund som vi inte kan prata med polis och räddningstjänst, så kan vi inte heller låta ungdomarna kasta skit på dem. För mig handlade detta mycket om att skydda ungdomarna. (Reporter, GP).

Samspel är svårt. Attityder får snabbt fäste och kan vara svåra att förändra. Det är mycket som kan gå fel när det gäller mellanmänniska relationer i en krissituation. Vid Göteborgsbranden florerade olika slags attityder. En del väl rotade genom tidigare upplevelser, en del stadfästa under den kaotiska brandnatten. Här finns exempel på både positiva och negativa attityder, både dåligt omdöme och varsamt hänsynstagande.

Flera av de reportrar som var först på plats, medan katastrofen ännu var inne i sin akuta fas, upplevde det mycket svårt eller orimligt att störa räddningsmanskaper för intervjuer. En räddningsledare eller ett befäl i arbete hanterar en alltför dyrbar tid.

Att sno honom på två pratminus, Det var som att ta liv alltså. /.../ Vi var där under den mest intensiva tiden av räddningsarbetet. Det var en väldig skillnad att komma en halvtimme senare. (Reporter, GP).

Ja, jag tycker nog vi tog mycket hänsyn till varandra de första dagarna. Jag menar, det flesta av oss som var där, vi känner ju varandra. Men sen växte de här direktsändningsbussarna upp. Det var ju som ett TIVOLI till slut... med såna här direktsändningsbussar från världens alla hörn... då var det ju lite bökgigare och stökigare.

Katastrofperioden sammanfaller i hög grad med individens chockfas. Ingen eller få förstår vad som händer eller kan se meningen med det. Ett mycket ömtåligt skede som visar på svårigheterna att hantera medierna. Intervjuer efter en tågurspåring i Upplands Väsby 1980 skildrar detta på ett tydligt sätt, enligt Jarlbro (1993).

”Massmedierna hade fritt tillträde till olycksplatsen och journalister kunde utfråga samtliga som deltog i räddningsarbetet./.../Då den sist levande fastklämde befriats uppstod trängsel och oreda när fotograferna försökte ta bilder. En brandman som höll upp en droppflaska, var nära att slås omkull.”

Finns det någon gång skäl att hindra journalisterna i deras arbete? Kan allmänheten avvara den information som journalisten är på jakt efter i katastrofens akuta skede? Nej, för en äkta nyhetsjournalist är det värre att ha blivit beskylld för att göra för lite än för mycket i sådan situation. Det anser Kerstin Persdotter, chef för Nyheterna TV 4, i sin artikel i Publicistklubbens årsbok 1995. Den interna kritiken på redaktionen blir hårdare om det visar sig att en medarbetare underskattat en stor händelse. Det är inte fel att kritisera och ifrågasätta journalisters sätt att arbeta, menar hon. Men alltför sällan går någon till försvar för det som i själva verket är en självklar nyhetsrapportering. Persdotter skriver vidare;

³³ Larsson & Nohrstedt m fl 2000, s. 53-54.

”Med en katastrof med så många offer blir rapporteringen nästan outhärdlig att följa. Helt enkelt därför att det som skildras är outhärdligt./.../Om det gjordes övertramp så var de få och ett resultat av den mycket svåra arbetsituation som vi ställdes inför. Det är inte hyeneaktigt att söka upp överlevande och intervjua dem på sjukhus, insvepta i filter, fortfarande uppenbart märkta av sina skräckupplevelser. Jag skulle vilja se den TV-tittare eller radiolyssnare eller tidningsläsare som inte vill ta del av de berättelserna.”

8.6 Journalistkåren - yrkesintern och extern kritik

Reportrar i arbete

”Inom svenska kommunernas krisgrupper finns ett utbrett journalistförakt.” Det hävdade en företrädare för räddningstjänsten vid ett seminarium om etik vid katastrofer 1998³⁴. Många andra exempel på liknande attityder finns redovisade i ett flertal rapporter och erfarenhetsdokument³⁵. Inte minst har överlevandes och anhörigas enstaka upplevelser av medieintrång och journalistiska övertramp bidragit till att färga allmänhetens och de olika yrkesgruppernas syn på journalister och fotografer som kollektiv. Även en yrkesintern kritik framskymtar emellanåt. Som nedan, uttryckt av Kistaprästen Stig Jonsson angående mediebevakningen i samband med bussolyckan med svenska skolbarn på resa i norska Måbødalen.

För de flesta inblandade vad det en chock att möta massmedia. En mer hänsynslös yrkeskår har sällan skådats, tyckte många – både anhöriga och insatspersonal. /.../ Kritiken har kommit från sjukvårdspersonalen, räddningsmanskapet, polisen och kyrkan. /.../ Även massmediefolk har tagit avstånd från kollegors sätt att bevaka och skriva.
(ur ”En bro över mörka vatten”, 1997, s. 297).

Räddningschefen i Göteborg menar att det på olycksplatsen inte är lätt att göra alla rätt, men att ett ansvar bör ligga hos arbetsledningen på redaktionen för konsekvenserna av vissa handlingar.

*Jag förlåter journalisterna på plats – men de måste reagera på hemmaredaktionen. Att sända en gång är okej, två gånger är okej, men sen måste nån reagera!*³⁶

Styrelsen för psykologiskt försvar genomförde i oktober 1998 (d v s kort före brandkatastrofen i Göteborg) en kris- och kommunikationsövning för myndigheter, allmänhet och medier. Scenariot var en kraftig rökutveckling på Stockholms tunnelbana med flera döda och ett stort antal skadade. ÖCB-tidskriften Beredskap redovisade händelsen. Det visade sig då att medierna tar över initiativet och styr vilken information som förmedlas till allmänheten om inte myndigheterna agerar mycket snabbt. Effekten är naturlig, med tanke på att allmänheten ofta nås av krisinformation just via medierna. ”Många kommuner och myndigheter blir förvånade över det mediala tryck och trycket från allmänheten som uppstår under övningarna” heter det i artikeln (Beredskap 1/99).

³⁴ Minnesanteckningar från ”Uppsala Psycho Trauma Days 1998” i regi av Sveriges Krispsykologiska och katastrofmedicinska föreningar. Uppsala 22-23 oktober 1998.

³⁵ Se bland annat SOU 1999:48, SOU 1999:68, Härstedt (1995), Boije Hviid (), Dyregrov (1992), Raitilla (1996), Lundäl (1999), Larsson & Nohrstedt m fl (2000), Blix & Bech-Karlsen (1990), Englund (1999b).

³⁶ Minnesanteckningar från Informationsdag om ”Forskning för Räddningstjänsten”, Göteborg den 16 mars 2000.

Fotografer i arbete

I fallet Göteborgsbranden blev varken yrkesintern eller extern kritik mot fotografer särskilt påfallande. I stort sett ansågs att fotograferna ”skötte sig bra” på olycksplats och i de sammanhang som följde därefter³⁷. Några undantag finns dock. Ungdomars aggressivitet mot fotojournalister på Backaplan har redan beskrivits, och kan också förklaras, bland annat som naturliga krisreaktioner (se föregående kapitel om Arbete i kris). En del yrkesintern kritik framkom också.

Jag såg ju många exempel där folk klev rakt in ibland blommor och fotografier och sånt. Det kändes som...

/Folk, är det fotografer?/

Ja, kollegor då, som klev rakt över... Det kändes jobbigt... fast å andra sidan kan jag säga att jag tror det blev en extra försiktighet där. I alla fall bland kollegor från Göteborg, för jag tror att det kändes extra jobbigt att det var så nära inpå.

På begravningen sa jag till en kollega... eh, jag skällde ut honom rättare sagt... och frågade honom varför han var så närgången. Han fotograferade med blixtrakt i ansiktet på folk och flyttade på blommor på gravplatsen.../ Och han sa att han kände de flesta.../Ja, det var fruktansvärt tycker jag. I det läget. Det var ju arrangerade bilder han höll på med där, och det är ju inte vanlig nyhetsbevakning. Det säger sig självt. Men att jag skällde ut honom i det här läget...det var väl att jag var så pass känslig som jag var, plus att det skulle straffa oss. Vi (fotografkåren, förf. anm.) blir kollektivt bedömda, naturligtvis, efter en sån här sak. Det är folk som ringer upp tre månader senare och frågar hur det egentligen gick till. (Fotograf 2 GP).

I svenska fotografklubbers medlemsskrift ”Sökaren” uppstår ingen omfattande debatt om bevakningen av brandkatastrofen. Dock publiceras där ett debattinlägg från DN-fotografen Tommy Svensson som avslöjar en vrede gentemot det egna skräet. Både med avseende på fotografers beteende och på journalisters syn på sina kollegor fotograferna. Svensson menar att yrkeskåren själv bidrar till att öka föraktet mot journalister och fotografer. Inlägget återges här i sin helhet;

Angående katastrofbranden i Göteborg

Omdömet om bilderna i tidningarna har varit att de har varit sansade. Jo, visst, det kan möjligen bero på att de mest närgångna bilderna inte har publicerats. Med risk för att göra mig ovän med många av mina gamla kamrater säger jag därför: DET SOM BERÖRDE MIG MEST ILLA VAR ATT SE HUR EN DEL AV KOLLEGORNA UPPFÖRDE SIG.

Måste man tränga sig fram till gravens kant för att plåta människor i närbild som just ska sänka ner sin son i graven, tränga sig före de sörjande och när man blir ombedd att gå därifrån komma tillbaka två minuter senare. Det här ger oss pressfotografer så jävligt dåligt rykte att man snart inte vågar berätta att man är pressfotograf.

Frida Boisen skriver i GP när kungen kom till olycksplatsen ”Det rasslar i kravallstaketen när en grupp fotografer slåss om den bästa vinkeln. En av dem trampar på en teckning, sparkar till en marschall”. Jo, det är så här man tycker om oss, en okontrollerbar hop. FY FAN.

³⁷ Se bland annat SOU 1999:68 och SPF-rapporten av Larrson & Nohrstedt m fl (2000)

Jag efterlyser en debatt i ämnet, utvecklingen har lyckligtvis blivit sån att vi numer inte behöver komma hem med "bilder på liket" för att anses vara en bra fotograf. Det kan vi nog tacka många av de unga fotograferna för, inte minst de kvinnliga. (Sökaren 4/98)

Debattinlägget i Sökaren förblev obesvarat. Under vinjetten "ordföranden har ordet" (ibid.) framtonade en tro på att det fotografiska arbetet på brandplatsen i Göteborg skötts på ett företrädesvis gott sätt, även om vissa rapporterade felsteg noteras. Dessa skedde dock enligt redaktören inte på olycksplatsen utan i samband med begravningarna:

Vid brandplatsen visade pressfotograferna den hänsyn som krävdes. Givetvis kan folk med viss rätt kräva att "vi ska rädda liv först och plåta sedan", men det är lättare sagt än gjort. Det är få pressfotografer som har dessa kunskaper. Vid en av begravningarna skedde klara övertramp av vissa pressfotografer. Det är inte nödvändigt att använda extrem vidvinkel och praktiskt taget följa kistor ner i graven! Det är däremot oerhört känsligt och misskrediterande för dessa fotografer i synnerhet och kåren i allmänhet.

Misstag har skett. BL har berättat hur han skickat ut bilder han har ångrat, TW berättade också, ödmjukt och målande, i Studio 1 att han inte helt lyckades spärta en "filmsnutt" så att den tyvärr sändes en gång. En gång för mycket! /.../ Ni tänker väl på att slå en ordentlig koll med offer eller anhöriga innan Ni skickar in till Årets Bild? (Ordföranden i Pressfotografernas Klubb, Sökaren 4/98)

Den sista frågan om Årets Bild-tävlingen är i högsta grad relevant. En genomgång av vinnarbilder i tävlingen "Årets Bild" (arrangerad av Pressfotografernas Klubb) visar att det påfallande ofta är bilder från katastrofer och krig som belönats. Den dramatiska hösten 1994 då passagerarfärjan Estonia sjönk genererade förstås ett omfattande fotoarkiv hos landets tidningar. Den bild som 1994 fick utmärkelsen Årets Nyhetsbild illustrerade en kvinna som bärgas från en av livflottarna. Hon är död. Detta var känt i samband med utmärkelsen Årets Bild. Men när bilden publicerades i Expressen dagen efter katastrofen löd rubriken "Dödens hav och livlinan", vilket antyder räddning. Bildtexten lyder: "En kvinna vinschas upp i räddningshelikopterns livlina efter flera timmars väntan i en vattenfylld flotte. Samtidigt kämpar helikopterns ytbärgare med att försöka få upp fler överlevande"³⁸, Bilden fyllde mittuppslaget. Med tanke på att uppgiften innehåller ett för anhöriga och överlevande djupt kränkande sakfel bör detta betraktas som ett allvarligt brott mot publicitetsregel 7³⁹ i de pressetiska reglerna. Detta framhåller den statliga offentliga utredning som utgjorde slutbetänkande från Analysgruppen för granskning av Estoniakatastrofen och dess följder (SOU 1994:48, s. 82). De överlevande som satt i samma flotte som kvinnan "känner igen henne, vet att hon är död, minns när hon dog" (ibid.). Utredningen konstaterar vidare att fotografer fick följa med i helikoptrar ut till olycksplatsen för att skapa sig en uppfattning om vad som skett och vad räddningstjänsten gjorde.

Ett annat år då Årets Nyhetsbild härstammar från en katastrof är 1998, då den aktuella händelsen är Göteborgsbranden. Bilden är tagen under pågående brand och räddningsinsats, med följande bildtext: "Tares Alyasiri trillade i trappan och skadade armbågen. Trots det hjälpte han till att dra ut 17 skadade och döda ungdomar ur brandinfernot på Backaplan den 29 oktober". Juryns motivering: Bilden fångar den stora brandkatastrofen på Hisingen i en påpasslig kombination av tragedin, dramatiken och hjältemodet. Den unge mannen i bildens

³⁸ Expressen 1994-09-29, "Dödens hav och livlinan".

³⁹ Publicitetsregel nr 7 i de pressetiska reglerna: "Respektera den personliga integriteten. Överväg nog publicitet som kan kränka privatlivets helgd. Avstå från sådan publicitet om inte ett uppenbart allmänintresse kräver offentlig belysning". Se vidare Bilaga 1 till denna rapport.

centrum, Tares Alyasiri, har just räddat 17 kamrater”. Texten väcker frågan hur denna uppgift om egen hjälteinsats kan verifieras.

Mediebevakning vid mindre olyckor och brott resulterar inte sällan i liknande reaktioner mot professionella fotografer som vid de stora katastroferna. I samband med en dödsskjutning av en skolpojke på Bromma Gymnasium i januari 2001 anser sig en fotograf ha blivit hindrad i sitt yrkesutövande.

Man blir förbannad när man läser att bland annat skolledning och polis kastade ut medie-representanter från skolan. /.../ Det kan inte tillåtas att allmänhet, personer inom myndighet som kommun, polis med flera ger sig på och avvisar pressfotografer och reportrar som är ute för att utföra ett jobb i allmänhetens tjänst.

Lars-G. Dicander, pressfotograf (debattinlägg i Journalisten nr 5/2001).

9. Drabbade – hjälpare – medier

9.1 Att möta döden

Jag kände lukten när vi kom över bron, och då tänkte jag att det här måste vara riktigt jävligt /.../ Det första jag såg när jag kom runt hörnet var någon som höll på att dö. /.../ Och alla som satt ner där...dom var liksom inte kontaktbara. (Reporter Aftonbladet/AB).

”Närheten till döden väcker människan till livet”, skriver teologen Tommy Hellsten (1999). Att möta en katastrof, som mediemedarbetare eller hjälpare, innebär också ett möte med döden. Döda, döende eller överlevande i en ofattbar tragedi. Hellsten menar att så länge nyheterna skildrar händelser på tillräckligt avlägset geografiskt avstånd jämför vi dem närmast med fiktion. Ytterligheten är den syntetiska Hollywood-döden som bara intresserar människor vilka gått miste om döden i sina liv, menar Hellsten. Förr i tiden vara döden mycket nära. Under sin livstid såg var och en många dö. ”En människa som nåtts av dödens tilltal blir i stället stilla inför livets vidunderliga storhet”, skriver Hellsten och tar Estoniakatastrofen som belysande exempel på konsekvenserna av att vi i dagens samhälle i stor utsträckning har ”städat bort döden ur våra liv”. Han menar att döden visar oss livet i en form som vi inte behärskar.

När bilfärjan Estonia havererade, sjönk och drog nästan tusen människor med sig i det iskalla havet, skakade detta om vårt dödssjuka samhälle. Döden kom alltför nära oss som saknade redskap att bearbeta den. Det kändes som om människor skulle ha blivit ställda inför en omöjlig uppgift /.../ Samtidigt följde en enorm nyfikenhet: journalister och redaktörer rusade till platsen, intervjuade människor som lågt halvt medvetlösa på bårarna/.../

Som representanter för en kultur som har blivit främmande för döden saknade de förmåga att närma sig människor som hade blivit berörda av döden. De gav uttryck för ett främlingskap för död som finns hos oss alla. De var inte ensamma skyldiga till sitt beteende utan fungerade som en delegation utsänd av vårt samhälle.

(ur Hellsten 1999: ”Med människan. En bok om att möta sig själv och andra”, s. 148-149)

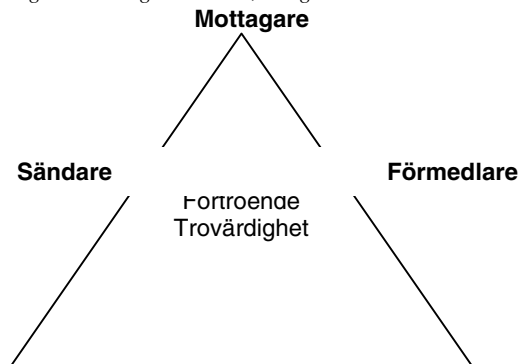
”De var inte ensamma skyldiga till sitt beteende utan fungerade som en delegation utsänd av vårt samhälle.” Tommy Hellstens ord sätter tummen på problemet. Mediernas uppträdande på olycksplats handlar inte bara om enskilda individers agerande. Inte heller om kollektiva normer och övertramp. Situationen måste betraktas ur skenet av hela samhället, rådande kulturella värden och föreställningar liksom ur samspelet mellan människor.

9.2 Ett triangeldrama

I ett demokratiskt samhälle har medborgarna rätt till information. Detta fastslås i regeringsformens 2 §, och innebär tillsammans med yttrandefriheten att en öppen samhällsdialog är en förutsättning för en fungerande demokrati (Nordlund 2000). Styrelsen för psykologiskt försvar (SPF) har under många år i sin forskningsverksamhet om kriskommunikation utgått från den enkla triangeldmodell som presenteras i Figur 2 nedan. Triangeln är avsedd att belysa hur kommunikationen och informationen i samhället fungerar både under ostörda ”normala” förhållanden och under mer krisartade omständigheter. De tre huvudaktörerna är Sändare (t ex

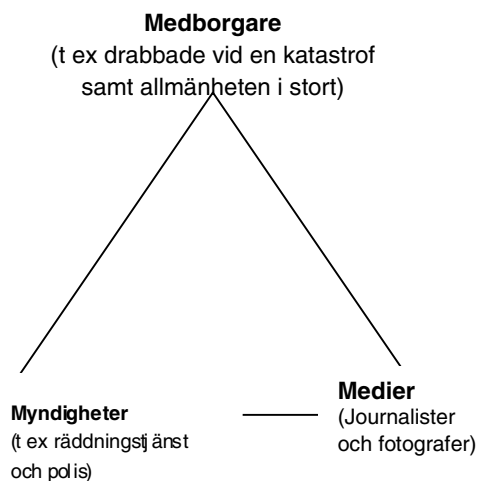
myndigheter), förmedlare (främst press, radio, TV) och mottagare/medborgare. Tanken med den liksidiga triangeln är att det är av vikt att den förblir just liksidig oavsett yttre omständigheter. Det är också av stor vikt att tvåvägskommunikation sker i triangelns alla tre hörn (ibid. s. 125).

Fig.2: "Triangelndramat", enligt SPF

Ett försök att transformera av triangeln i Figur 2 till situationer på en olycksplats - då medier, myndigheter och medborgare möts - görs nedan.

Fig. 3: Medier på olycksplatsen – ett triangelndrama

Relationerna mellan medier, drabbade och räddningspersonal i Göteborg var inte helt friktionsfria. Ett exempel var Sveriges Televisions rapportering från brandplatsen där intervjuade ungdomar i sändning tilläts fälla starkt kritiska uttalanden om räddningsarbetet. De ansåg att brandmän och polis inte i tillräcklig utsträckning bemödade sig med räddningsarbetet och att man hindrade ungdomar från att ta sig in i lokalen och rädda kamrater på egen hand. Även i TV 4 förekom liknande inslag. (Se vidare i Larsson och Nohrstedt samt för översikt av nyhetsrapporteringen i Göteborg SOU 1999:68). Representanter från polisstyrkorna uttrycker en stark besvikelse över dessa inslag i TV-medierna.

Vissa ungdomar får ett oerhört stort inflytande i rapporteringen/om att vi förhindrat folk från att rädda sina kompisar. Polisen ska granskas kritiskt, det ska vi tåla, och jag kan köpa att man kör en sån här kommentar från ungdomarna, men när man gång på gång kablade ut det så undrar jag vad redaktionerna sysslar med. Vi kan inte släppa in folk i en byggnad där det brinner, där värmen blir så hög att järnbalkarna vrider sig. Det är räddningstjänsten som släcker bränder /.../ Då gör man/redaktionerna/fel, då är man inte objektiv (Polisbefäl i Larsson & Nohrstedt 2000, s. 53).

Ungdomar i chockat tillstånd fick spy ut sin galla att polis och räddningstjänst inte gjorde vad de borde göra. Och det publicerade man till och med i Sveriges Television /.../ man har ju en skyldighet, i alla fall i statliga medier, att ha en annan attityd. Det gjorde att vårt briefingararbete för dem som varit ute på brandplatsen blev jobbigare än normalt, det var en spark i magen på dem. (Polisinformatör ibid, s. 53-54).

Många överlevande och ögonvittnen handlade instinktivt och ville hjälpa till med räddningsarbete. I vissa fall kom dessa insatser att få positiv betydelse för utfallet, men i många fall förorsakade dessa handlingar stora konflikter och problem i samband med räddningsinsatserna. Polisens insatschef berättar:

Där var ungdomar som var aggressiva, många sådana konfrontationer, där vi fick gripa in vid olika scenarier där vi kunde se... slagsmål, tumultartade scener som uppstod på olika håll, slagsmål mellan ungdomar, räddningstjänst, polis... ungdomar som inte ville acceptera och finna sig i de order som gavs. Vi försökte ge stort utrymme att hjälpa till för dem som kunde, men sedan har vi ju att tänka på att man kan inte gå in i en fastighet eller bildverkstan som är skadeplats där man hanterar svårt skadade. I de här scenerna uppstod en aggressivitet som jag inte tror att räddningstjänsten har upplevt tidigare, en ny erfarenhet för dem, att bli utsatt för våld. /.../

Även nytt för oss att bli bemötta med aggressivitet på en olycksplats/Upprepar detta/Brandförmän som blev skallade när de talade i mobiltelefon i stället för att som man tyckte jobba /.../

Alla som inte bar på en kropp blev utsatta för smädelse och tillmälen, då ansågs man inte hjälpa till. /.../

Den övervägande delen (av ungdomarna) fungerade positivt, de lydde och följde våra anmaningar och många gjorde väldigt fina insatser, men det man i efterhand minns, är inte det fina arbetet, utan man präglas av det aggressiva man upplevde.

Polisens insatschef berättar att han fick lyfta bort ungdomar som ville in i hans bil för att hämta de (små) brandsläckare som fanns där, eller ta vattenflaskor i bilen som de ville släcka elden med.

Här är ju desperata människor som bara har för ögonen att de vill bara släcka, med det är ju räddningstjänsten som har ansvaret för att släcka.

Insatschefen påpekar vikten av att hindra människor som vill springa in i ett brinnande hus.

I ett brinnande inferno där elden sprutar ut fönstren så kan man inte släppa in människor /.../ Då skulle jag velat se tidningsartiklar om passivitet i tjänsten (Polisens insatschef)

I en av Socialstyrelsens KAMEDO-rapporter⁴⁰ ges försök till förklaringar kring hur det kommer sig att kritik mot räddningsstyrkor uppstår vid traumatiska händelser, och varför denna kritik sedan förmedlas av medierna.

Det finns inte sällan en tendens hos människorna att söka "syndabocker" för det som inträffat och framföra negativ kritik av räddningsinsatserna. Inte sällan bottnar dessa reaktioner i en

⁴⁰ KAMEDO 73: "Katastrofmedicinska studier under 35 år". Socialstyrelsen: 1999.

bristande tillfredsställelse med sin egen insats. Också åskådare som känner sin maktlöshet riktar gärna kritik mot räddningsinsatserna. Även representanter för massmedia vill gärna höja sina kritiska röster och finna en eller flera människor som handlat fel. (KAMEDO 37)

På natten efter brandkatastrofen i hölls en presskonferens där räddningsledaren gjorde vad som kom att bli ett flitigt citerat uttalande, nämligen en antydning om att branden kunde vara anlagd. Det som var avsett som uppriktig information blev i stället en kraftigt uppblåst och vinklad historia. Att branden kunde vara anlagd, visade sig vara ett riskfyllt uttalande.

Jag antydde det, men det var ett "kan". Men det ramlade bort hos journalisterna. När TV4 var här nyss och vi tittade på bandet så blev de förvånade över att jag faktiskt sa "kan". Det var kanske opsykologiskt. Jag borde inte ha sagt någonting, eller att jag "inte har en aning, eftersom utredningen inte påbörjats". /.../

Jag vet sedan gammalt hur medierna kan reagera. (Räddningsledare, Stor-Göteborg)
När en kollega till räddningsledaren sedan gick ut med en dementi bidrog det inte till avsett lugn utan snarare till misstänksamhet hos pressen.

När han dementerade och sa att branden inte var anlagd, så gjorde han saken bara värre, det gjorde journalisterna misstänksamma att det fanns kända orsaker. (Räddningsledare, Stor-Göteborg)

Även räddningschefen i Stor-Göteborg menar att dementier inte "bet" på pressen:

TV2 manglade ut ett felaktigt budskap gång på gång/första dygnet/, intervjuade ungdomarna fyllda av skräck och låter det vara sanning" (Räddningschef, Stor-Göteborg)

Jag hade svårt med att jag inte gjorde någonting /.../ Jag funderade på om jag skulle skicka hem min kollega och skriva, och själv stanna kvar. Jag har jobbat som undersköterska, men det är 16-17 år sen. Kan jag göra nånting? Men jag insåg att nej, jag kan inte göra nånting utan att få instruktioner, och det var tydligt att sådana hade räddningspersonalen inte tid att ge. (Reporter GP).

Andra försökte dock hjälpa till med vissa insatser. En reporter medverkade i att lotsa skadade till rätt buss för transport till sjukhuset, och lånade ut sin mobiltelefon till behövande, bland annat för samtal till föräldrar.

En av tjejerna försökte sticka iväg... så jag pratade med kompisarna som hämtade henne. Sånt gjorde jag. Det var nästan inget journalistiskt arbete. (Reporter AB)

Det jag försökte syssla med annars var att kolla folk, försöka hjälpa till och sortera lite, vilka som är skadade på vilket sätt och försöka skaffa fram lite filter. /.../ Jag övervägde att köra folk i bilen och att ge dem mun-mot-mun-metoden. Men så tänkte jag att tar jag in dem i bilen kan jag lika gärna döda dem som att hjälpa. Det var frisk luft ute, och nästan bättre att en sjukvårdare fick titta på dem. /.../ Man vill ju hjälpa folk, fast man vet ju inte riktigt vad man ska göra (Fotograf 1 GP).

Trots insikten hos en del om att man inte kunde bidra vid räddningsarbetet kvarstod känslan av skuld under en längre tid.

Jag hade väldigt, väldigt jobbigt ett par veckor, innan det släppte. Och sedan har det dåliga samvetet gått över. Men jag ville gärna rädda några liv... och skriva (Reporter GP).

Göteborgs-Postens ene fotograf resonerar att om han haft utbildning i hjärt- och lungräddning hade han kanske kunnat ingripa ytterligare. Denna önskan delade han med flera av de intervjuade journalisterna och fotograferna. Efter brandkatastrofen har han genomgått en sådan kurs.

Några månader före den tragiska branden i Göteborg inträffade en mindre omfattande, men inte desto mindre tragisk händelse i värmländska Arvika. En fyraårig pojke – Kevin – mördas av vad som senare visar sig vara andra barn. Den blir en lång och för många inblandade smärtsam utredning. Nya Wermlands Tidningen beskriver i en sammanfattande artikel om arbetet kring barnmordet: ”Media kan förstöra en hel utredning” säger polisens informationschef Claes Cassel (NWT 12/9 1998).

– *Man kan inte säga att det finns en allmän inställning hos polisen till media. Det kan vara allt från rent avståndstagande till insikten av nödvändigheten av samspel.*

Men Claes Cassels bestämda uppfattning är att medias sätt att arbeta kan få förödande konsekvenser för en polisutredning.

– *Vi ser tydliga exempel på det när medier försöker bedriva egna förundersökningar. Vissa media störtar ut på området där det hänt ett brott och börjar intervjua vittnen och offer.*

Skadan ligger på två plan, enligt Claes Cassel; dels skapar media en bild av vad som hänt. Den bilden påverkar allmänheten. Det kan sedan bli svårt för polisen att veta vad vittnen verkligen sett, eller vad de läst i tidningen. Dels ger det ”bra” information till gärningsmannen.

Att förbjuda journalister att uppsöka vittnen eller offer går inte.

– *Frågan är om det ens är önskvärt. Det måste i stället växa fram genom en debatt inom journalistkåren, säger Cassel.*
(NWT, 12 september, 1998)

Triangelndramat mellan myndigheter (i detta fall polisen) medier och medborgare tog sig uttryck i vad Nya Wermlands Tidningen beskriver som en kartläggning av journalisternas vanor i syfte att skapa ett avstånd mellan utredare och medier på olycksplatsen. Presskonferenserna används enligt uppgift inte bara för informationsgivning till det bortemot 30 närvarande journalister, utan också för informationsinhämtning.

Informellt kartlade den (polisen) journalisternas vanor. Genom kallprat och frågor fick polisen svar på bland annat journalisternas morgon- och kvällsvanor, när de går upp och när de går och lägger sig.

– *Vi fick mycket information som vi använt oss av när vi sedan planerade vårt arbete, säger förundersökningsledare Rolf Sandberg.*

Bland annat har polisen vallat runt vittnen på brottsplatsen tidigt på mornarna för att inte störas av nyfikna journalister.

(NWT, 12 september, 1998)

9.3 Hur hjälparna blir de drabbades måltavlor i medierna

Hos den som mist en anhörig vid katastrof eller olycka påverkas bearbetningen i hög grad av i vilken utsträckning den dödes kropp skadats eller vanstälts. Det är också av stor betydelse om

någon kan göras ansvarig för dödsfallet (Kallenberg, 1987). I det senare fallet är massmedierna alltid ivriga i sökandet efter en syndabock. Ordet syndabock går tillbaka till tiden för gamla testamentet där det beskrivs hur judarna bekände sina synder genom att lägga händerna på en levande bocks huvud och sedan skicka ut den i öknen. På så sätt överfördes de egna synderna till bocken. I socialpsykologisk bemärkelse kan individen genom att utse en syndabock lätta på egna inre konflikter och ångest, för att rikta ilska och skuldbörda mot någon annan individ (Jarlbro, 1993). I massmediernas fall handlar det ofta mer om spekulationer än om sakliga analyser och fakta. Skuldfrågan är central, både för medierna och för de drabbade, men borde hanteras mer varsamt än vad som sker idag. Kunskap lindrar ångesten, hävdar psykiater Tom Lundin. Därför är det naturligt att de anhöriga och överlevande efter Estoniakatastrofen snabbt vill få veta vad, vem eller vilka som orsakat katastrofen. Det ligger också i allmänhetens intresse. Flera förvånas över att svenska journalister i så liten utsträckning ställde myndigheter till svars. Någon minister borde ha avgått, anser Kerstin Persdotter i Publicistklubbens Årsbok 1995. Utanför den politiska världen söktes dock syndabockar febrilt.

Vid brandkatastrofen i Göteborg var angreppen mot insatsstyrkorna många. Reaktionerna kom från chockade ögonvittnen och överlevande, många med utländsk bakgrund, vilket ytterligare kastar ett förklaringens sken över sättet att reagera. Räddningschef Åke Jacobsson beskriver på ett brandforskningsseminarium ett och ett halvt år efter händelsen hur glåporden haglade över dem som snarare borde beskrivas som hjältar.

Man skrek mördare efter oss, trots att vi räddade 60 stycken /.../ De blandade ihop oss med dem i sina hemländer som var orsaken till att de flydde⁴¹

/.../

För första gången någonsin fick vi stryk – fysiskt våld – av ungdomar som inte gillade våra prioriteringar.

Räddningsledaren vid Göteborgsbranden beskriver stämningen på olycksplatsen:

Stod lite på distans för att få överblick, det måste man för att inte bli indragen i det direkt operativa. Befälen där blev ju angripna, skullade, med flaskor, t ex.

Inte bara befälen utan också räddningsledaren själv utsattes för provokationer från förtvivlade överlevande och ögonvittnen. I detta läge sätts yrkesrollen på prov.

/... "Din jävel, släng radion och hjälp till...". Men jag bestämde mig för att inte ryckas med, det är så lätt, utan närmast nonchalerade dem, gick fram till polisinsatschefen och förhörde mig, tog sen över räddningsledarskapet från/namn som var vakthavande brandingenjör/. Han ville bli avlöst och jag såg på honom att han behövde det, han var tillräckligt belastad redan som vi säger. (Räddningsledare)

Polisens insatschef i Göteborg beskriver ett tumult som uppstod kring ungdomar på olycksplatsen:

Ungdomar som var aggressiva, många sådana konfrontationer, där vi fick gripa in vid olika scenarier där vi kunde se... slagsmål, tumultartade scener som uppstod på olika håll, slagsmål mellan ungdomar, räddningstjänst, polis... ungdomar som inte ville acceptera och finna sig i de order som gavs. /.../ I de här scenerna uppstod en aggressivitet som jag inte tror att räddningstjänsten har upplevt tidigare, en ny erfarenhet för dem, att bli utsatt för våld/.../Även nytt för oss att bli bemött för aggressivitet på en olycksplats/Upprepar detta/

⁴¹ Minnesanteckningar från informationsdag om "Forskning för Räddningstjänsten", Göteborg den 16 mars 2000. Arrangörer: Räddningsverket och Brandforsk.

Brandförmän som blev skullade när de talade i mobiltelefon i stället för att som man tyckte jobbade... Alla som inte bar på en kropp blev utsatta för smädelser och tillmälen, då ansågs man inte hjälpa till.

Insatschefen beskriver vidare hur han fick lyfta bort ungdomar som ville in i hans bil och hämta de (små) brandsläckare som fanns där, eller ta vattenflaskor i bilen som de ville släcka elden med;

Jag fick med fysiskt våld föra bort dem, som också kom tillbaka!.../Här är ju desperata människor som bara har för ögonen att de vill bara släcka, men det är ju räddningstjänsten som har ansvaret för att släcka.

Dock var det trots allt ett fåtal ungdomar som reagerade riktigt aggressivt mot insatspersonalen:

Den övervägande delen (av ungdomar) fungerade positivt, de lydde och följde våra anmaningar och många gjorde väldigt fina insatser.
(Polisens insatschef)

Detta med konfrontationer mellan ungdomar och räddningspersonal samt kritik riktad mot insatsstyrkorna är ett mycket framträdande tema i de tidningstexter som studerats inom ramen för denna studie. I en av tidningsartiklarna refereras till en radiointervju i Ekot, Sveriges Radio.

Aftonbladet återger uttalandet från den pojke som först lyckades ta sig ut ur lokalen:

– *Jag ramlade nerför trappan och så skulle jag gå in igen, men polisen stoppade oss. Vi fick inte gå in.*

Pojken är märkbart chockad. Han vet ännu inte hur många av kamraterna som överlevt.
(AB 981030)

Artikeln sätter ljuset på två problem, som båda är att betrakta som förknippade med chockeffekter. Det första är att pojken i intervjun konstateras befinna sig i svår chock, men att intervjun med honom ändå fortsätter. Detta handlar främst om radions bedömning, och i Aftonbladets återgivning finns inget namn, vilket gör pojken anonym där på ett beskyddande sätt. Det andra är poliskritiken, som förekom i flera medier, och som med stor sannolikhet var ett utslag av både psykologiska och medicinska effekter (KAMEDO 73). En vanlig medicinsk effekt av rökgasförgiftning är viljan att återvända in i eldhavet igen. Denna förstärks sannolikt av behovet att rädda sina kamrater. Polisens strävan att hindra ungdomar från att återvända in i eldhavet bör betraktas som en fullt rimlig handling. Men där kan också finnas andra orsaker till ungdomars agerande mot poliser och räddningspersonal, vilket belyses i följande avsnitt.

9.4 Reaktionen mot räddningstjänst och polis

”Polisen stoppade oss”, ”Polisen gjorde fel”. Rubrikerna är från GT (981031) men kunde lika gärna vara hämtade från någon annan tidning. En stor debatt följde efter branden kring det sätt att spegla polisens och räddningstjänstens insatser som flera tidningar gjorde dagarna efter brandkatastrofen. Man lät i ett stort antal artiklar överlevande ungdomar reagera på räddningsstyrkornas arbetssätt:

Mohammed är mycket kritisk till polisens arbete.

– Ja, de stoppade oss. Vi hade säkert kunna få ut fler ungdomar annars. Polisen gjorde helt fel. Jag är mycket besviken.

(GT 981031)

I Dagens Nyheters ledare den 1 november 1998 konstaterar att många av ungdomarna i chocken efter branden var starkt kritiska mot polisen och andra myndigheter, och menade att fler kunde ha räddats. Kritiken är vanlig efter varje katastrof, menar DN-ledaren, eftersom ingen kan veta exakt vad som verkligen hände.

Men redan det faktum att debatten är väckt, och anklagelserna framförda, måste tas på största allvar. Ingen möda kan vara för stor för att kartlägga och informera, allt måste göras för att förebygga missförstånd. Det fruktansvärda som hänt får inte fortsätta att utvecklas.

(DN 981101)

Konstaterandet att ”... ungdomarna i chocken efter branden var starkt kritiska.” tydliggör att psykologiska faktorer kan ha medverkat till de kritiska reaktionerna från många ungdomar. Samtidigt lämnar texten en öppning för att kritiken kan ha varit befogad.

Dagens Nyheter förmedlar polis- och räddningstjänstkritiken via en flicka, syster till en överlevande ung man;

Och hur kan det komma sig att nödutgången inte fungerade?

Resa en steg, var det allt räddningsmanskapet kunde göra?

Ungdomarna gick ju in och tog ut folk, varför gjorde inte brandmännen det?

(DN 981101)

Flickans invändningar och indirekta påstående att brandmännen inte gått in och hämtat ut folk, får stå oemotsagt.

I GT citeras en man som påstås ha räddat minst 20 personer ur eldhavet. ”Vi kunde ha gjort mer”, säger han i rubriken. Tillsammans med sin syster fotograferas han vid brandplatsen 15 timmar efter räddningsinsatsen;

Abbas K vräkte undan poliserna som spärrade hans väg och kastade sig in i den brinnande lokalen. /.../

Men flera av hans kamrater som gjorde likadant brändes själva till döds. /.../

Abbas K är rasande över vad han ser som polisens underlåtenhet att rädda liv.

- De bara stod där och sa att vi skulle ta de lugnt och sätta filter runt oss.

(GT 981031)

Också Aftonbladet ger i flera artiklar uttryck för ungdomarnas kritik mot polis och räddningstjänst. ”HJÄLTAR” lyder inledningen till en bildtext, som fortsätter:

Aftonbladets reporter NN berättar att hon förvånades över hur samlade och starka många av ungdomarna var. Med fara för sina egna liv kämpade de för att få ut sina skadade och omtöcknade vänner - ända tills de hindrades av polis och räddningspersonal.

(AB 981031)

Att poliserna ”spärrade hans väg” kan lätt tolkas som att denna frivilliginsats var fullständigt självklar i alla delar, och som att det är polisens sak att rädda liv. I själva verket var polisens uppgift snarare att upprätta ordning i kaoset, medan räddningstjänstens personal hade uppgiften att rädda de liv som stod att rädda ut ur den brinnande lokalen. I artikeln ovan sägs vidare att ”polis och räddningstjänst hävdar att privatpersoners insatser i själva verket försämrade möjligheterna att undsätta ungdomarna i det brinnande huset”. På andra håll i tidningsfloran ger räddningspersonal beröm till alla de frivilliga insatser som gjordes i samband med räddningsaktionen.

Reaktionerna pekar på ett vanligt dilemma vid stora bränder och explosioner. Vid denna typ av händelser är ofta ett stort antal människors överlevnad beroende av att personer i omgivningen kan gripa in och ge första hjälpen. Ibland kanske innan professionell hjälp anländer. I många av Socialstyrelsens så kallade KAMEDO-rapporter ges exempel på hur människor i omgivningen gripit in för att hjälpa de nödställda (KAMEDO 1, 24, 29, 39, 46, 47, 51, 54, 57, 58, 61 och 64 i KAMEDO 73: Katastrofmedicinska studier under 35 år). Vid denna typ av spontana ingripanden kan det dock vara lätt att förbise ryggsador och liknande på drabbade, vilket kräver stor varsamhet. Det finns också en stor risk att de frivilliga hjälparna själva skadas (KAMEDO 73).

Under rubriken ”Tårar, vrede och ovisshet i Hammarkullen” beskrivs hur ovissheten och bristen på svar skapar frustration och aggressivitet; ”Jag sparkar snart på journalister”, sa kyrkoherde Gunnar Kampe, enligt artikeln. Många ungdomar beskrivs som frustrerade eftersom eftermiddagens informationsmöte inte haft så mycket att berätta;

I brist på information spreds rykten som blandade sorger med vrede.

– Hade det hänt i Askim. Hur många poliser och brandkårer hade då inte kommit? Då hade de gjort sitt bästa, sa Ehti Karinian, som satt och läste högt ur Göteborgs-Posten.

En äldre man säger sig ha hört något om en bomb i högtalarna. En tipsade om nazister.

Andra pratade om vakter som inte gjort som de skulle, poliser som hindrat ungdomar från att rädda sina vänner och om hur märkligt det var, att en sådan katastrof drabbar just invandraringdomar.

(Göteborgs-Posten 991031).

I en artikel nedanför på samma sida försöker GP förklara de rykten som i citatet ovan bland annat handlat om att polisen skulle ha hindrat ungdomar från att rädda livet på sina kamrater. Per-Erik Gyllestad, ansvarig för kris- och stresshantering på Swedint;

– Det jag spontant tänker på är att människor i en sådan situation faller ner i vad vi kallar för en stresskon.

Det betyder att ju mer stress en person utsätts för desto mindre kan personen utnyttja sitt intellekt.

– Handlingarna styrs i stället av rutiner, av det som sitter djupt i dig /.../

– Att försöka hindra en sådan person från att rusa in i huset utan att hamna i handgripligheter är mycket svårt.

(Göteborgs-Posten 981031).

”Det står inte i någon regelbok hur man ska agera i sådana extrema situationer”, säger polisens insatschef Sten Schääf i en GT-intervju. Han beskriver de överkliga scener som utspelades framför honom och hans kollegor på katastrofplatsen. Och han bekräftar att polismännen var tvungna att mota ungdomar som ville springa in i eldhavet i försök att rädda sina kamrater:

– *Vi var tvungna att mota en hel del. Man kan bara inte stå och se på när unga människor i panik försöker ta livet av sig själva. Kort tid efter brandutbrottet fanns det inga möjligheter att gå in i lokalen, förklarar han.*
(GT 981031)

På följande uppslag i samma tidning riktas återigen kritik mot räddningstjänsten via en av de ungdomar som säger sig haft en aktiv roll i räddningsarbetet under natten:

– *Men brandkåren var inte bra av vad jag såg. Människor hoppade ut från fönstren på andra våningen rätt ner i asfalten. /.../*
– *Det skulle ha funnits många fler brandmän som kunde ha hjälpt till, fortsätter hon.*
(GT 981031)

Aftonbladet refererar till händelsen på ett något mer objektivt sätt i några av sina artiklar. Tumultet konstateras, utan att någon direkt ges skulden:

Många hysteriska tonåringar vill ta sig in i lokalen igen för att med fara för sina liv rädda kompisar. Slagsmål bröt ut när polis och brandmän stoppade dem. På tio minuter lyckades brandmännen rädda ett 20-tal personer med hjälp av stegar och ett 50-tal genom huvudentrén.
(AB 981031)

Längre fram i samma tidning finns bilden av polisinspektör Jan Edmundsson som i rubriken säger ”Vi använde våld för att rädda liv”, och i artikeltexten förklarar han det till synes bryska agerandet från polisens sida:

– *Någon har sagt att polisen var rasistisk. Men kallar man det rasism att rädda liv, att trösta och stötta gråtande invandrarbarn har man missat något viktigt i skolan, säger Jan Edmundsson. Han är övertygad om att hans och de andra polismännens insats, tack vare de bryska metoderna, räddade åtskilliga ungdomars liv.*
(AB 981031)

I alla de studerade tidningarna förekommer kritik mot polis och räddningstjänst i varierande omfattning. Påfallande är dock bristen på möjlighet till replik från dessa två yrkesgrupper. Med tanke på den massiva - och enligt många tycke helt obefogade - kritiken framstår det som bristfälligt att de räddningsstyrkor som verkade på olycksplatsen inte gavs bättre möjligheter till bakgrundförklaringar och motbilder. Till förklaringarna kan höra att många uttalanden fälldes av ungdomar vars sinnestillstånd präglades av chock, sorg och vrede, vilket i viss grad också uttrycktes i pressen. Andra tänkbara orsaker till vissa ungdomars utfall mot framförallt polisen antas vara de kulturella erfarenheter från polisverksamhet i hemlandet som vissa unga med invandrarbakgrund kan ha. Dessa teorier har bland annat dryftats av räddningstjänstens ledning dels vid ett seminarium om brandkatastrofen på Läkarnas Riksstämman (Göteborg 981124), dels vid ett forskningsseminarium om branden (Räddningsverket: Göteborg 000316).

Inom källkritiken brukar begreppet *tradering* användas om en uppgift som har gått i flera led. Tradering i det korta perspektivet kan beskrivas som ryktesspridning (Thurén 1997, s. 40). Sådana situationer kan som exempel uppstå när en journalist intervjuar ett ögonvittne som talat med en överlevande som sagt sig ha blivit förhindrad eller negligerad av en polis. Inom journalistiken är sekundärkällor vanliga och risken för förvrängningar och missförstånd ökar med antalet källor. Motsvarande risk är påtaglig då medierna använder varandra som källor,

vilket ganska ofta sker. Ibland till och med före alternativet att intervjua egna ögonvittnen (ibid s. 44).

Ryktesspridning kan också uppstå och accelerera då fler källor blir omedvetet beroende av varandra – s k *narrativ smitta* (ibid s.52). Under inflytande av kamraternas berättelser – eller i journalistens fall: kollegors berättelser – kan både struktur och innehåll i det berättade påverkas.

9.5 När räddningsinsatsen uppskattas

Endast i ett fåtal tidningsartiklar de första dagarna efter Göteborgsbranden 1998 riktas beröm till räddningsstyrkorna i de dagstidningar som ingått i denna studie.

– Brandmännen gjorde verkligen vad de kunde. De lät oss hjälpa till men tog själva de stora riskerna, säger Muamer.
(GT 981030)

I några fall kommer även brandmän och polis till tals med beröm riktad till de ungdomar som de fakto på ett positivt sätt bidrog till räddningsarbetet:

Brandmännen dementerar uppgifterna att de skulle ha hindrats i räddningsarbetet av aggressiva ungdomar.

– Ungdomarna gjorde en jätteinsats som hjälpte till att bära ut skadade och döda kamrater, säger Reine Carlsson.
(AB 981105)

Beröm riktas också till räddningstjänstens insatsstyrka från deras egen krisansvarige, personalutvecklaren Per Hassling på Räddningstjänsten i Stor-Göteborg. Han påminner i en GT-artikel om att ”den osårbara brandmannen” inte finns och att uppdraget på Backaplan ställt oerhörda krav på räddningspersonalen. Känslan av otillräcklighet och vanmakt kräver lång bearbetning:

Krisgruppens mål är nu att få samtliga inblandade att trots allt känna stolthet över sin insats. /.../ Jag tror faktiskt inte att något kunnat göra det bättre, hävdar Hassling.

Samtidigt vill han tacka alla hjältemodiga ungdomar.

– Jättemånga ungdomar gjorde fantastiska insatser för att rädda sina kamrater. Utan dem hade vi aldrig kunnat rädda så många.

– Över huvud taget är det viktigt att vi är generösa i det här läget och inte letar syndabockar: Vi är alla drabbade - polis, räddningstjänst, journalister och så vidare - även om det är offren och de som förlorat sina barn som drabbas överlägset värst, summerar han.

(GT 981031)

Några dagar senare får räddningspersonalen viss upprättelse när GT skriver om en av de tre rökdykarna som tillsammans räddade 40 ungdomar ur det brinnande infernot:

En hjälte tillbaka på brandplatsen.

Reine Carlsson var den förste rökdykare som handlöst kastade sig in i det brinnande infernot vid katastrofbranden på Hisingen. /.../

Reine har varit upp på Sahlgrenska och träffat många tacksamma människor som överlevde branden.

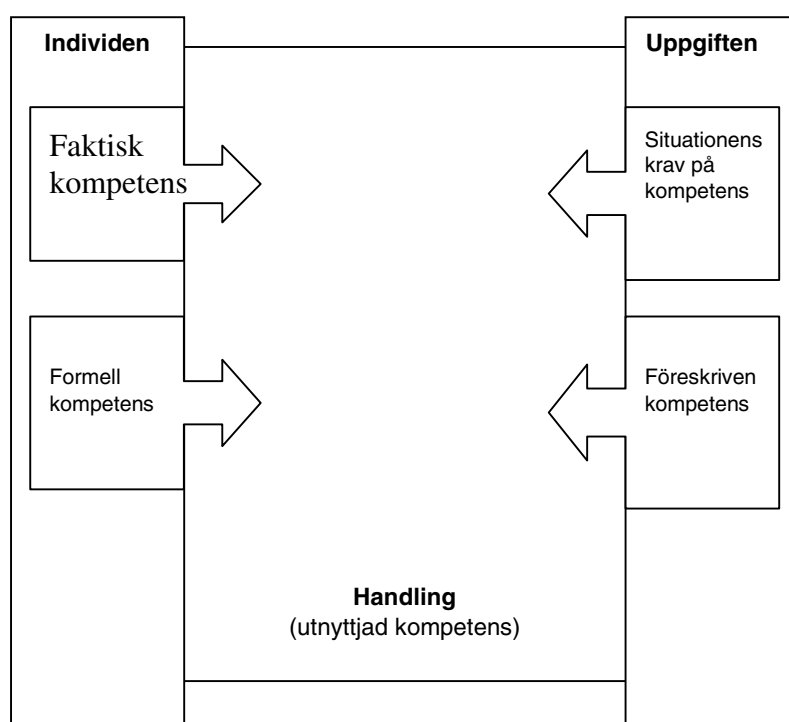
(GT 981105)

10. Att lära för framtiden

10.1 Den kompetenta lärande individen

Inom pedagogisk debatt idag betonas alltmer det erfarenhetsbaserade lärande som sker i det dagliga arbetet⁴². Detta är att betrakta som en motsats till ”inläring” i bemärkelsen lärande i formella utbildningssituationer. Kompetens ”finns inte på burk” som en statisk och isolerad företeelse, utan den bygges. Ellström (1992) har utvecklat en modell som beskriver detta dynamiska synsätt på kompetens och därmed lärandets funktion för kompetensbyggandet.

Fig. 4. Kompetensmodell, efter Ellström (1992)⁴³

Kortfattat kan *formell kompetens* beskrivas som den kompetens som förvärvats genom formell utbildning och som kan dokumenteras med betyg, intyg, diplom m m. *Faktisk kompetens* innebär den samlade kompetens som individen faktiskt besitter och som därigenom bör kunna utnyttjas för att lösa en viss uppgift. Den kompetens som efterfrågas för ett visst arbete beskrivs som *formellt föreskriven kompetens*. För att kunna hantera situationen på ett framgångsrikt sätt krävs en *kompetens som uppgiften/situationen kräver*. Slutligen kan den kompetens som faktiskt kommer till användning i situationen kallas för *utnyttjad kompetens*. Den utnyttjade kompetensen handlar alltså om vad individen faktiskt gör.

Individens förmåga och uppgiften möts endast i själva handlingen. Den utnyttjade kompetensen kan, men behöver inte, sammanfalla med den faktiska. Ibland kräver uppgiften inte tillgång till individens fulla kompetens, i andra sammanhang räcker den faktiska

⁴² Se tex, Moxnes (1981) och Ellström (1992) samt kapitlet ”Kompetens” i Försvarets utbildningsreglemente ”Pedagogiska grunder” (1998).

⁴³ Modellen modifierad och beskriven även i Försvarets utbildningsreglemente ”Pedagogiska grunder” 1998.

kompetensen inte. Om individen tolkar situationen på ett olyckligt sätt, till exempel som opåverkbar eller vanmäktig, kanske inte den kompetens som kunde ha använts blir utnyttjad (Shalit 1983).

Lärande är i likhet med kompetens något som ständigt pågår och som inte kan begränsas till särskilda utbildningssituationer. ”Med lärande avses relativt varaktiga förändringar hos en individ som ett resultat av individens samspel med sin omgivning”, skriver Ellström (1992). Lärande brukar med automatik betraktas som något positivt och utvecklande för individen. men är allt lärande verkligen konstruktivt? Nej exempel på vad Ellström kallar *destruktivt lärande* är då vi en individ upprepade gånger befinner sig i situationer som upplevs som mycket negativa och opåverkbara. I längden leder detta till vad som kan kallas *inlärld hjälplöshet*. Effekten av ett sådant tillstånd blir passivisering, minskad problemlösningsförmåga och sänkt självvärdering. Detta leder i förlängningen till en slags kompetensavveckling (Gestrelus 1991).

Utifrån ovanstående resonemang framstår riskerna för destruktivt lärande och inlärld hjälplöshet påtaglig för alla yrkesgrupper med uppdrag vid traumatiska oväntade och i hög grad opåverkbara händelser. Såväl insatspersonal som mediemedarbetare är därför i stort behov av lyhörda organisationer med utrymme för konstruktivt lärande och kompetensutveckling.

10.2 Lärande organisationer

Lärande inom medierna

Ett visst kollegialt lärande sker alltid efter stora mediehändelser. Det visar erfarenheter från tidigare olyckor och katastrofer. En tentativ genomgång av artikel- och debattfloran i facktidningen Journalisten ger vid handen att intresset för det kollektiva lärandet tycks större efter brandkatastrofen i Göteborg än efter Estonias förlisning. Detsamma gäller en översikt av antalet debatter och diskussioner om journalistik vid katastrofer. Förklaringarna kan vara många. Möjligen har det viss betydelse att medierna vid den senaste katastrofen verkade direkt på olycksplatsen, vilket inte var fallet under Estoniakatastrofen. De egna sårerna blev av allt att döma större efter bevakningen i Göteborg. Detta kan ha påverkat efterspelet med den uppmärksamhet och självvärdering som har skett bland annat i flera nummer av tidningen Journalisten samt vid Publicistklubbens och Journalistförbundets seminarier. Tanken att införa krispsykologi som kursmoment på journalistutbildningarna har framkommit vid flera tillfällen, men också mött motreaktioner. På tidningen Journalistens debattsida antyder en skribent sarkastiskt att nästa gång larmet går; ”Läs in reportern och skicka en psykolog i stället”.

Vilket lärande från tidigare händelser bar då mediernas aktörer med sig inför brandkatastrofen i Göteborg? Att ett kunskapsmässigt lärande sker behöver dock inte nödvändigtvis vara lika med att medierna är bättre förberedda – bättre rustade att möta och skildra händelsen. Om det överhuvudtaget är möjligt att förbereda sig, i vilken grad gjordes i sådana fall detta i Göteborg? Kan erfarenheten från branden säga något om hur den enskilde reportern kommer att reagera nästa gång - i en liknande situation?

Hur man ska agera när man kommer till en katastrof, det kan man aldrig bestämma. Jag har ingen aning om hur jag kommer att agera nästa gång. /.../ Jag har hört flera exempel på erfarna journalister som har skickats ut och så har de inte kommit tillbaka utan man har hittat dem hemma. De pallade inte, utan bara åkte hem. (Reporter GP).

Svårigheten att förbereda sig inför en katastrof hänger nära samman med det oförutsägbara vid stora olyckor. Varje situation är unik och den största delen av arbetet måste ske utifrån improviserade förhållanden, menar en fotograf:

Det går inte att förbereda sig /.../ för jag menar, vem vet vad som händer nästa gång... ett flygplan störtar... kanske i ett bostadsområde. Det kan du inte förbereda dig på. (Fotograf 2 GP).

Samme fotograf menar samtidigt att det går att vara grundläggande förberedd, nämligen när det gäller kännedom om informationskanaler och organisatoriska frågor:

Det du kan förbereda dig på är ju myndighetskontakten, naturligtvis. Och där lär sig ju båda parterna av misstagen. Att vara snabbt framme med kritisk granskning är också oerhört viktigt. Att där inte bli handlingsförlamad. (Fotograf 2 GP).

Frågan om granskning kontra information i bevakningen av olyckor och katastrof studeras ofta inom katastrofjournalistiken. En vanlig slutsats är att medierna i första hand har en informationsfunktion i katastrofens tidigaste skede. Ämnet aktualiserades här i samband med räddningsledarens utsaga om brandens orsak. Nyheten kablades snabbt ut i flera medier, i vissa fall med antydning om rasistdåd. Senare ställde medieföreträdare frågan om uttalandet i högre grad borde ha granskats och ifrågasatts. Men förutsättningarna för granskning är svåra – ibland obefintliga – med tanke på den turbulens och tidspress som råder. Händelsen och erfarenheten från branden har lett till flera viktiga slutsatser. Så har Göteborgs-Posten beslutat att nästa gång en stor katastrof inträffar bör en reporter genast avsättas för att parallellt med nyhetsbevakningen bedriva undersökande journalistik om branden och dess orsaker. Ett kunskapsområde där journalistkåren och medierna upplevt brister, och där viljan till lärande också tyckts stort efter brandkatastrofen, är kulturer och andra länders religioner. Här skedde enligt många de största misstagen, möjligen vid sidan av kunskapsbrist om beteendemönster och reaktioner hos människor i chock. Men med större kunskap om religiösa olikheter hade till exempel bevakningen av begravningarna sannolikt sett annorlunda ut. En av bildcheferna hävdar bestämt att detta var en läropeng:

Ja, vi har ju lärt oss att det finns kulturkrockar. Att vi utgår från våra värderingar och sedan finns det andra värderingar som människor gör utifrån sin kultur. (Bildchef GP).

Han menar också att annat återstår att lära. Så behöver till exempel fotografkåren lära ytterligare om hänsynstagande i sårbara sammanhang, ”*Det fanns en del som klampade omkring ganska ordentligt på en av begravningarna där*”.

Ett annat område där många av de intervjuade uttryckt en önskan om lärande, och där lärande också tycks ha skett, är psykologisk beredskap och krishantering av drabbad personal. Detta är ett område där erfarenheterna varit blandade – och innehållit en del kritik mot arbets-/företagsledningen i flera fall (se ovan). På Aftonbladet tog man, enligt en av tidningens reportrar, misstagen på allvar - att inte tidigt nog ha erbjudit avlastningssamtal – och kallade till ett möte en månad efter branden för att diskutera hur misstagen kunde undvikas till nästa gång, och hur en struktur för omhändertagande skulle kunna se ut. Aftonbladets redaktionschef fyller i med att detta är ett område där hela mediekåren lärt en del, och har ytterligare att lära:

Ja, det tror jag... att när det gäller vår egen personalvård så skulle vi utveckla krishantering på ett bättre sätt än vad vi gjorde denna gången... alltså efterarbetet... och även under. (Redaktionschef AB).

I en akut situation finns sällan möjlighet att välja vilka reportrar och fotografer som ska skickas ut, även om den möjligheten öppnar sig senare och framför allt inför kommande dagars bevakning av händelsen.

Jag ifrågasatte på ett morgonmöte varför det är så många unga reportrar som arbetar. Jag tycker att i ett sånt här läge ska de som har flera år på nacken ta sitt ansvar och åtminstone anmäla sitt intresse för att bevaka händelsen. /.../ Vad jag önskar är att ledningen ska lära sig att plocka fram sina seniorreportrar, det är en arbetsledarfråga (Fotograf 2 GP)

När en katastrof infaller nattetid, som branden i Göteborg gjorde, finns naturligtvis små eller inga möjligheter att välja vilken personal som ska sändas ut på uppdraget. Om händelsen däremot inträffar på dagtid råder lite andra förutsättningar. En nyhetschef utvecklar hur lärandet efter brandkatastrofen skulle påverka hans val av medarbetare en annan gång. En annan arbetsledare funderar också i dessa banor – att erfarenheten av en sådan händelse förvisso kan vara värdefull, men att man också måste tänka på individen:

Jag tror att jag först engagerar alla reportrar som finns tillgängliga. Sedan möjligtvis göra en bedömning ... inte av reporterns skicklighet... utan av hur psykiskt känslig reportern kan vara för en sån här händelse. (Nyhetschef GP).

Frågan är hur mycket en människa tål...det finns personer som jag inte skulle skicka nästa gång (Redaktionschef GT).

Aftonbladets redaktionschef säger att ”självlärt väljer jag människor med erfarenhet av liknande situationer”. Han berättar också att inför tidningens bevakning dag två, togs det hänsyn till vilka medarbetare som hade utvecklat ett gott förhållande till människor i samband med skildringen av Estonia-katastrofen. Dessa personer valdes sedan ut att skildra brandkatastrofen och dess följder.

Frågan är i vilken grad lärande egentligen kan ske. Varje situation är unik och omständigheterna svåra. Visst kan man lära, men det kommer också alltid att begås misstag utifrån dessa extraordinära situationer:

I såna här situationer så kommer man alltid att göra vissa fel eller felbedömningar. Det är alltså en extremt utsatt situation - reportrar som själva är oerhört skakade av vad som har hänt, en arbetsledning som arbetar under extrem tidspress /.../ Beslut som ändå måste fattas under väldigt kort tid. Alltså, vi gör om en hel tidning under två timmar. Och det är en lång rad personer som ingår i det arbetet. Det är klart att en del beslut blir felaktiga. Det kommer alltid att bli så. Det gäller att minimera de felaktiga besluten, att försöka hålla en övergripande vettig - både professionell och humanistisk - linje i det här arbetet. (Redaktionschef AB).

Kanske är det trots allt för tidigt att ge fullständig bild av lärandet efter brandkatastrofen i Göteborg; ”Det vet vi först nästa gång, vad vi har lärt oss”, säger GT:s redaktionschef.

Efter brandkatastrofen i Göteborg dominerades forskarrösterna – åtminstone till en början – av en trafikforskare i Umeå.

”Svenska medier har inget lärt efter ”Estonia”-katastrofen. Bevakningen av brandkatastrofen i Göteborgs visar att krisjournalistiken fortfarande är i kris” (DN Debatt 3/11 1998).

Lundälvs intryck av mediebevakningen som exempel på ett veritabelt övertramp och ”ett lågvattenmärke i svensk journalistik” delades inte av journalister och massmedieforskare.

Den debatt som blev, blev ju något snedvriden genom att den här forskaren i Umeå skrev sitt DN Debattinlägg... och den skapade ju en diskussion... eller det blev ju nästan ingen diskussion... och han var ju den ende som gick ut i alla medier nästan...och sedan blev det ingen riktig debatt. Och vi upplevde inte alls att hans kritik av medierna stämde i sammanhanget. (Redaktionschef AB).

Inte heller Göteborgs-Postens bildchef vill instämma i Lundälvs kritik.

För 10-15 år sen hade Göteborgsbranden blivit en massmedial katastrof. Men vi lärde oss av bussolyckan i Norge⁴⁴.

Lärande inom räddningstjänst och polis

Till erfarenheterna från brandkatastrofen i Göteborg 1998 hör slutsatsen att myndigheternas aktörer måste visa stor varsamhet med uttalanden om orsaker och skuld etc. innan sådant fastställts. I en studie om kommunikationssituationen kring branden som gjordes av Larsson och Nohrstedt med flera (2000) framkom också synpunkter kring att vissa journalistiska arbetsmetoder (däribland intervjuer av chockade och inspelning av personliga samtal med drabbade) vid sidan av personliga effekter kan få konsekvenser för myndigheterna i deras operativa olyckshantering (ibid. s. 70). Till erfarenheterna läggs också det faktum att internationella nyhetsorganisationer ofta infinner sig på olycksplats med mycket kort varsel och att räddningsorganisationen därför snabbt måste skapa resurser för att möta deras behov. Professor Lars Fredholm, Räddningsverket och Lunds Tekniska Högskola, har med utgångspunkt i erfarenheter från Göteborgsbranden identifierat några viktiga ledningsuppgifter för räddningstjänsten⁴⁵.

1. I tidigt skede åstadkomma att ledningsresurser för andra viktiga funktioner (t ex kommunal krishantering, sjukvårdsapparat, länsstyrelse) mobiliseras och blir insatta i läget.
2. Att åstadkomma bra information om situationen och att skapa goda möjligheter för massmedia att arbeta.
3. Att åstadkomma samverkan med andra insatsorganisationers ledningar och politisk nivå i arbetet med att vidta åtgärder och utforma gemensamma förhållningssätt för att hantera katastrofens konsekvenser i samhället både i det akuta räddningstjänstskedet men framförallt under tiden efter räddningstjänstskedet.
(förf. understrykn.)

Polisens insatschef menar att det alltid sker ett kontinuerligt lärande inom yrket. Han redogör vidare för ett lärande på flera punkter efter Scandinavian Star-olyckan några år tidigare: *Det jag bar med mig från Scandinavian Star var hur ska vi hantera de döda, hur ska vi transportera bort alla döda / Diskuterar hur de döda den gången transporterades bort i*

⁴⁴ Minnesanteckningar från seminarium på Nordiska Museet i Stockholm 990204: Nyhetsbilder – etik – påverkan. Anförande av Göteborgs-Postens Bildchef Lars Fahlén: ”Bild och påverkan. Branden på Hisingen. Gjorde vi rätt?”

⁴⁵ Underlag till anförande av prof. Lars Fredholm : ”Ledningsarbete vid olyckor med hastigt och kritiskt förlopp”. Räddningsverkets och Brandforsk informationsdag ”Forskning för Räddningstjänsten”, Göteborg den 16 mars 2000.

Frionors vitmålade frysbilar, vilket inte var bra. Vid Göteborgsbranden aktualiserades frågan om transport av många döda kroppar / *Hur ska vi transportera bort 60 ungdomar....?...Men genom överläggningar med räddningstjänst och sjukvård bestämdes att man tar ambulanser, efter räddningsarbetet, med en död i varje ambulans /Även hur man hanterar ”personalbiten” har han med sig därifrån, ”att alla kan komma tillbaka till normalt liv efteråt”.*

Lärande och kunskapsöverföring mellan professioner

Kanske skulle medierna på samma sätt som polis och räddningstjänst ha nytta av en tjänsteinstruktion för stora katastrofer. Just detta verktyg framhåller polisens insatschef Sten Schääf som mycket viktigt i samband med räddningsinsatsen vid brandkatastrofen i Göteborg. I en ledarskapstidning (Chef, nr 12/98) presenterar han fem faktorer som bidrog till att verksamheten fungerade trots katastrofens oförberedda kaos;

1. Utbildningen
2. Övningarna
3. Kompetent personal
4. Lång erfarenhet
5. Tjänsteinstruktionen

Om dessa fem faktorer tillämpas på journalistkåren eller massmedierna kan följande reflektioner göras; En bra grundutbildning har journalister idag, men någon akademisk utbildning finns inte för fotografer i Sverige. Överhuvudtaget är pressfotografutbildning en bristvara i vårt land. Övningar med avseende på katastrofer existerar inte inom medierna. Kompetent personal finns det gott om. Dock kan det diskuteras i vilken grad särskilda medarbetare ska ha beredskap för denna typ av händelser. Lång erfarenhet - varierar. Dock kan konstateras att yrkeserfarenhet i viss mån kan kompenseras av livserfarenhet vid dessa svåra bevakningsuppdrag. Åtminstone finns en sådan uppfattning bland vissa av de intervjuade i mediemedarbetare i studien om brandkatastrofen (Englund 2000). Tjänsteinstruktion, slutligen, saknas i mer detaljerad form. I viss mån kan den möjligen kompenseras av någon slags ryggmärgsreaktion och tyst kunskap om hur man agerar i dessa sammanhang. Dock, om journalistkåren vill lära av polis och räddningstjänst, finns en del övrigt att önska när det gäller graden av förberedelser inför stora katastrofer och olyckor.

Förberedelsernas betydelse är något som också gruvfogden Roland Snibb i Garpenberg poängterar. Som ansvarig chef i samband med en gruvolycka på orten 1999 vill han framhålla följande tre erfarenheter som viktigast:

1. Följ alla uppgjorda katastrofplaner och var noga med att göra det som krävs i lagar, förordningar och föreskrifter.
2. Lägg alla kort på bordet. Försök inte mörka – allt kommer fram förr eller senare när undersökningarna kommer igång. Du hamnar bara i en sämre dager om du har försökt dölja något.
3. Gå inte och grubbla i din ensamhet. Sök stöd hos andra, prata om det som hänt. Det är viktigt att alla tankar och känslor får komma ut.
(Chef, nr 12/99)

11. Slutsatser och diskussion

11.1 Undersökningsresultat i korthet

Eftersom rapporten bygger på en syntes av tre metoder eller delar; kunskaps- och forskningsöversikt, intervjustudie och innehållsanalys kommer resultaten av dessa delar också att smälta samman. Dock görs nedan ett försök till korta separata sammanfattningar av de huvudsakliga slutsatser som kunde dras av intervjuerna och studien om innehållet i pressen. Därefter följer några tematiskt presenterade slutsatser när det gäller mediernas, räddningstjänstens och bådas gemensamma roll vid arbete på olycksplats.

Intervjustudien

Ett påfallande resultat av de intervjuer studien omfattar är samstämmigheten i beskrivningarna hos journalister, fotografer och insatspersonal. Upplevelsen av händelsen, mötet med olycksplatsen, beskrivs på ett likartat sätt av alla parter. Arbetet beskrivs av alla ha skett under stor psykisk press, med stark känsla av vanmakt, hög grad av oförberedelse och under rent kaotiska förhållanden. Intervjustudien som i huvudsak skedde ca ett halvår efter händelsen bidrar med de eftertankar och reflektioner som inte var möjliga under katastrofens akuta fas.

En stor skillnad i arbetets förutsättningar råder mellan hjälparna (i det här fallet den intervjuade räddningspersonalen) och journalisterna. För det första uppdragets art: Att hjälpa och rädda liv, eller att bevittna och skildra. Det senare uppdraget upplevdes av många journalister och fotografer som mycket provocerande. Förekomsten av tjänsteinstruktioner varierar också i hög grad mellan insatspersonal och medier. Räddningstjänst, polis och sjukvårdspersonal arbetar utifrån tydliga instruktioner och regelverk, även om dessa visserligen i rådande kaos fick frångås på flera punkter. Detta samtidigt som medierna i stort sett saknar instruktioner för sina medarbetare. I några fall har bevakningen haft karaktären ”alle man på plats”, medan andra redaktioner planlagt arbetet mer strategiskt. Gemensamt för alla är dock att ett stort ansvar vilar på den enskilde individen ute på olycksplatsen.

Samsynthet råder beträffande yrkesgruppernas önskan om ökat lärande och erfarenhetsutbyte, både inom och mellan yrkesgrupperna. Såväl medierna själva som den operativa insatspersonalen ifrågasätter mediernas allmänna beredskap för händelser av Göteborgsbrandens art. Många frågar sig i vilken utsträckning medierna har beredskapsplaner för dylika kriser.

Innehållsanalysen:

Dagspressen och den yrkesinterna debatten

När det gäller analysen av pressens spegling av samspelet medier – drabbade - insatspersonal visar detta på ett huvudsakligt problem i Göteborgsfallet: Chockade ungdomar fick tidigt komma till tals i medierna. Det vanligaste budskapet i många uttalanden var kritik mot räddningsinsatserna. Många ungdomar citerades i pressen med synpunkter på att räddningspersonalen hade brustit i sitt yrkesutövande, att polisen hade förhindrat ungdomar som ville hjälpa till och liknande åsikter. Med facit i hand kan detta tolkas på följande sätt:

- Journalister besitter i allmänhet inte tillräckliga kunskaper om krisreaktioner för att kunna bedöma vilken information och vilka uttalanden som har relevans och god sanningshalt.

- Kritik mot insatspersonal är en vanlig reaktion vid olyckor och katastrofer, det visar tidigare forskning (KAMEDO 73). Beteendet är ofta att betrakta som ett uttryck för vanmakt och syndabockssökande, vilket är normala sätt att reagera på en onormal händelse. En ökad kunskap om detta bland mediernas medarbetare bör förhindra att sådana uttalanden blir dominerande i pressens bevakning av olyckor och katastrofer.
- Liksom räddningspersonalen är mediernas medarbetare också att betrakta som indirekt drabbade av händelsen (jfr Lundin 1992). Detta bör beaktas av exempelvis mediernas redaktionsledare vid bedömning av de medieprodukter som skapas på olycksplatsen.

Studien av den yrkesinterna debatten blev betydligt mindre omfattande än väntat. Detta eftersom antalet artiklar med intern eller extern kritik mot yrkeskåren var mycket få. Flest artiklar som berörde den egna yrkeskårens insats fanns i Tidningen Journalisten. Fotografernas organ Sökaren hade en insändare och en ledare på temat. I Räddningsverkets tidning Sirenen fanns ett par större artiklar om räddningstjänstens erfarenheter. Bland annat beskriver där en rökdykare att många medarbetare mådde dåligt av den kritik som förmedlades genom medierna. Han tog därför på eget bevåg kontakt med medierna i detta ärende. Men säger samtidigt att reaktionerna sannolikt var utslag av frustration och hjälplöshet i en svår situation⁴⁶. En ganska mild synpunkt på mediernas hantering i frågan.

De mest självvranssakande publiceringarna återfanns inom journalistkåren. Teman som diskuterades var journalistiskt arbete i kris, intervjuer av människor i chock, källkritik i kris-situationer, behovet av psykologiska avlastningssamtal och graden av förberedelse inom medierna vid händelser som Göteborgsbranden. Vad som helt saknades var kritik mot övriga på olycksplatsen tjänstgörande yrkeskårer. Detta gäller både mediernas och räddningstjänstens tidskrifter.

Den kritik som slungades mellan yrkeskårer tycks främst ha förekommit i tidiga skeden av dags- och kvällspressens bevakning av brandkatastrofen. Många av de artiklar som skrevs med polis- eller räddningstjänstkritiskt innehåll har senare ursäktats av journalister och redaktionsledare⁴⁷. I flera fall har tidspress och okunskap om krisreaktioner uppgetts vara orsak till att tidningarna blev språkrör för ungdomars vanmakt och aggressivitet.

Lärdomar för medierna

Paradoxer och konflikter i medierapporteringen

Det synsätt på olycks- och katastrofjournalistikens paradoxer som redovisades i kapitel 2 har genom denna studie ytterligare verifierats. Dessa paradoxer har av Nohrstedt tidigare beskrivits som:

- (1) Informationskanal eller tredje statsmakt
 - (2) Snabbhet eller korrekt information
 - (3) Förståelse eller förströelse
 - (4) Utvärdering eller nyhetsvärde
- (SOU 1999:68, s. 272 ff)

Det motsägelsefulla i att bevaka och skildra en olycka eller katastrof utgör en av journalistikens största utmaningar i sammanhanget. Föreliggande rapport har mångfald statuerat exempel på konfliktsituationer inom var och en av dessa paradoxer eller motstridiga situationer vid mediearbete på olycksplats.

⁴⁶ Sirenen nr 7:1998, s. 5: "Rökdykarens omönskliga uppgift: - Det låg 26 döda i en hög".

⁴⁷ Se flera av de intervjuer som förekommer i föreliggande rapport.

Att inte berätta allt

Ett exempel på konflikten mellan förståelse och förströelse är när alltför ingående beskrivningar görs av lidande och död. Här står behovet att naket och uppriktigt få veta vad som hänt emot brottet mot den personliga integriteten som det kan vara att alltför ingående och "litterärt tryfferande" beskriva den onda bråda dödens ansikte.

En olidlig tystnad har ersatt kaoset. /.../ Hela natten och morgonen har ambulanserna kört med de döda till samlingsrummet på Sahlgrenska. Nu är de bara tre kvar på den morgonfuktiga parkeringsplatsen. En är mycket liten och ligger på rygg. Jag ser ett par svarta kängor och händerna som verkar ligga knäppta på magen under den gula filten. (AB 991030).

Det förekommer i katastrofsammanhang dock allt oftare motbilder och motansatser till alltför omfattande och närgången mediebevakning. Efter Göteborgsbranden skriver Yrsa Stenius i Aftonbladet att "Bara tystnaden är stor nog att famna denna tragedi":

Jag kommer på mig med att längta tillbaka till den tid då radio och TV vid händelser av det här slaget tömde programtablåerna och spelade sorgemusik mellan de jämförelsevis fåtaliga nyhetssändningarna. Den mediala hyperaktivitet som i våra dagar drar igång vid dödsbringande katastrofer ter sig för mig som en gigantisk skogsavverkningsmaskin, som drar in i förlustens känsliga landskap och kapar, kvistar, barkar och travar allt den finner till fullkomligt meningslösa åsikter. (AB 981031)

De två exemplen väcker frågan vad som är "lagom" rapportering.

Psykologisk beredskap

När det gäller den psykologiska beredskapen att möta en katastrof finns mycket kvar att lära, både på organisations- och individnivå. Beredskap att stå emot utagerande utrop som "din jävel, släng radion och hjälp till"⁴⁸. Här handlar det om allt från "konsten att möta sig själv", som Hellsten (1999) skriver, till utrymme för kompetensutveckling enligt Ellström (1992). Hit hör också behovet av kunskap om krisreaktioner – egna och andras – samt kännedom om konsekvenser av att intervjua människor i chock. Mediernas "katastrofrapportörer" skulle också vara betjänta av kunskap om normala reaktioner på onormala händelser som Lundin (1992) uttrycker det.

Avlastningssamtal för indirekt drabbade

Psykologisk debriefing eller avtraumatisering är också något som pressen skulle kunna tillämpa i större utsträckning efter katastrofrapportering. Det förekommer i måttlig - men ökande - omfattning idag, för att inte säga nästan aldrig. Debriefing, som i en enklare form kan kallas eftersnack, inleds vanligtvis med en faktaorienterad genomgång av vad var och en gjorde under arbetsinsatsen. Därefter uppmanas deltagarna att ge uttryck för de känslor som händelsen väckt hos dem. Har händelsen orsakat ovanligt starka känslor och reaktioner kan genomgången med fördel ledas av psykologisk eller psykiatrisk expertis (Dyregrov & Mitchell, 1988; Larsson, 1992). Till de drabbade vid en katastrof hör också räddningstjänstens och sjukvårdens personal. Vid alla händelser som upptagit stort utrymme i medierna har dessa grupper stort behov att psykologisk debriefing.

⁴⁸ Citat från intervjuundersökningen om Göteborgsbranden.

Att stora olyckor och katastrofer ställer speciella krav på hälso- och sjukvården, det finns det en allmän insikt om idag. Så kallade krisgrupper är etablerade i nära nog varje kommun, och alla stora sjukhus har katastrofledningsgrupper med personal från akutvårdens somatiska och psykiatriska kliniker. På svenska sjukhus har så kallade PKL-grupper utbildats (Håkansson & Schulman, 1992). Varje grupp omfattar maximalt fem personer med psykiater, psykolog, kurator och sjukhuspräst representerade. En gruppbildning som i det praktiska arbetet snabbt blir varse att massmediernas representanter följer dem i hämlarna vart de går. En naturlig och påkallad uppgift för en journalist, men ett ovant störningsmoment för en krisgrupp under ingripande.

Vinden vänder... eller har vinden vänt??

Svaret på rubrikens fråga är egentligen JA, eftersom vinden redan kan sägas ha vänt. Dock söker den sig ständigt nya riktningar. En vändpunkt var i Måbødalen 1988, en annan kom efter Estoniakatastrofen 1994. Men aldrig har den pressetiska debatten varit så rik när det gäller katastrofjournalistik som vid tiden efter brandkatastrofen i Göteborg 1998. Vinden har vänt inte bara på mediasidan utan också hos svenska myndigheter såsom räddningstjänst, sjukvård och polis, som idag blir allt mer professionellt förberedda inför kriser och katastrofer. På myndighetssidan startade läroprocesserna med kraft efter Estoniakatastrofen, som med facit i hand blev allt utom ett skolexempel på god krishantering. Försvarsministerns utsaga om Estonias betydelse för svenska myndighetens krisberedskap – och medieberedskap – tydliggör detta.

Estonia har varit den stora vattendelaren /.../ Det svenska räddnings- och katastrofsystemet har tagit till sig lärdomarna, /man/bedriver mycket kvalificerad övningsverksamhet för samordning av stora katastrofer. Det finns en helt annan öppenhet för de psykologiska reaktionerna kring katastrofer /.../ det finns en insikt om mediehanterings betydelse /.../ det gör att Estonia har haft en vägledande funktion för samhället i kris /.../ Sverige har blivit ett bättre land för katastrofhantering både empatiskt, samverkansmässigt och ansvars mässigt (i Larsson & Nohrstedt 2000, s. 65)

Internationellt ser det något annorlunda ut. Så innebar till exempel skidtunnelkatastrofen i Kaprun år 2000 att en sällan skådad pressdebatt satte fart i Österrike⁴⁹. Sveriges Radios Wien-korrespondent Kjell Albin Abrahamsson skrev om händelsen i Pressens Tidning.

”Sensationskåta journalister ville filma förkolnade lik” löd rubriken på en artikel i österrikiska Der Standard (14/11-00). Det är intressant att den pressetiska debatten startade tidigt, ja faktiskt pågick parallellt med nyhetsrapporteringen. /.../ Bevakningen av Kaprunkatastrofen har utlöst en pressetisk debatt som förs i alla tidningar och som inte verkar avklinga. Tonen är eftertänksam och sansad, här finns inget av utfall eller avrättningar, snarare nästan meditativa funderingar hur man handskas och handlar med döden. /.../ Kanske kommer det aldrig att finnas riktigt bra katastrofjournalistik. Men när det finns tusentals anhöriga till offren är det viktigt med en diskussion som kritiskt granskar de journalistiska verktygen och analyserar vad som är våld mot den privata sfären. (Pressens Tidning nr 19/2000, s. 33)

Det finns uppenbarligen mycket kvar att lära, även om vinden så att säga har vänt en aning. Eller är det vår kollektiva glömska som ger dagens katastrofreportering bättre betyg? Eller kanske rentav en ökad immunisering gentemot mediernas skildring av dessa händelser?

⁴⁹ Se vidare gästkolumnisten i Pressens Tidning 19/2000, Kjell Albin Abrahamsson, (Sveriges Radios korrespondent i Wien) då han debatterar mediebevakningen av katastrofen i Österrikiska skidorten Kaprun där 155 människor miste livet i en tunnelbrand.

Att se det lilla i det stora

För den direkt drabbade är en trafikolycka eller ett barnolycksfall med dödlig utgång en minst lika stor ”katastrof” som en stor olycka med många drabbade. Skillnaderna uppträder främst på ett övergripande plan, bland annat medför den stora katastrofen att de indirekta kollektiva kriseffekterna blir större. Medierna ägnar också betydligt större uppmärksamhet åt den stora katastrofen med många inblandade och gör den därmed till en offentlig angelägenhet (Pettersson 1995).

Efter Göteborgsbranden resonerade en reporter kring hur han förhöll sig till denna stora olycka jämfört med mindre olyckor som han skildrat:

Jag kan inte påstå att jag kände mig så himla annorlunda mot hur jag känt mig på hundratals bilolyckor till exempel. Jag menar... det här var ju ännu värre... det var ju liksom hemskare. det är ju klart att det var det. Men det är svårt att gradera hemskhet. jag menar, när jag som lokaltidningsreporter kommer fram till de två krockade bilarna och där pappan dött och mamman är kvar i bilen och lever. Hur mindre hemskt för henne är det, än för de anhöriga till 60 ungdomar som dör? /.../ Att gradera hemskhet... att kvantifiera lidande och hemskhet så där...jag tror inte det funkar, helt enkelt. Det finns inget vettigt mått att mäta med. (Reporter GT/Expressen)

Det tycks således finnas anledning att omsätta erfarenheterna från dessa stora händelser till vardagspraktik vid mindre olyckor.

Lärdomar för insatsstyrkorna

Hjälparna som syndabockar

En tuff erfarenhet som insatsstyrkorna vid Göteborgsbranden gjorde var att under och efter räddningsinsatsen bli utsatta för ungdomars hot, vrede och missnöje med deras insatser på olycksplatsen. Att denna kritik dessutom fortplantades i medierna var ett hårt slag. Med facit i hand kan alla parter klarare se vad som hände: Att kritiken var uttryck för vanmakt. Dessutom att journalistisk tidspress och bristande källkritik gav så stort utrymme för detta syndabockssökande bland dem som i själva verket var offrens hjälpare.

En informationsberedd organisation

Insikten om nödvändigheten av en effektiv informations- och medieberedskap inom svenska myndigheter har ökat under årens lopp. Men ett avgörande steg återstår, menar riskkommunikationsforskaren Peter Sandman: ”The cutting-edge risk communication question today is no longer how to communicate with the public about risk; we have moved a long way toward answering that one. The cutting-edge question is how to become the sort of organization that can do it” (Sandman 1992, även citerad i Nohrstedt 1999). Det finns en stor tröghet i att omsätta kunskapen i praktisk handling, konstaterar medieprofessorn Stig Arne Nohrstedt i en forskningsöversikt på området (1999). I flera studier och utredningar konstateras att beredskapsplanering inför eventuella katastrofer och större olyckor ofta är mycket lågprioriterad⁵⁰. Så fann till exempel Dahlström & Flodin (1998) i en studie om lokala myndigheters informationsberedskap att organisationerna hade en hög medvetenhet om informationsberedskapens betydelse. Däremot hade denna ”dock inte slagit igenom i form av utförliga informationsplaner, specialutbildad personal samt realistiska övningar”.

⁵⁰ Se t ex. Hot- och riskutredningen, SOU 1995:20 där det konstaterades att ”Mycket lite har gjorts för att förbereda det omfattande arbete som kommer att krävas i de svåra situationer som utredningen skildrar”.

Göteborgsbranden var ett tydligt exempel på betydelsen av en informationsberedd organisation. En av de stora utmaningarna var att hantera det enorma internationella medieuppbåd som katastrofen orsakade. En annan var att finna relevanta kommunikationsvägar för den mångkulturella målgrupp som berördes av händelsen.

En realistisk hållning till medier på olycksplats

Varje sjukhus som har beredskap för större olyckor bör också ha beredskap för mediebevakningen. Det tillhör vårdansvaret, anser Hans-Gunnar Axberger i boken "Pressetik" (1994). Han menar att det är viktigt att vara realist i förhållande till pressen. En realistisk syn på pressens roll och mentalitet förebygger obehagliga överraskningar och besvikelser. Axberger hänvisar till Annika Hagströms och Stig Jonssons bok (1990) om den tragiska bussolyckan i Norge, där nio barn omkom. Motsvarande erfarenheter kan också sägas vara gjorda efter Göteborgsbranden 1998.

I modellen nedan görs ett försök att illustrera detta realistiska förhållningssätt till medierna på olycksplatsen. Här ska möjligheter och problem mötas.

Fig.5. Medier på olycksplatsen –möjligheter och problem

Medierna som möjlighet
Kan i extrema fall delta i det operativa räddningsarbetet
Motverkar ryktesspridning vid snabba och korrekta nyheter
Ger i bästa fall rätt och tidig information som kan lindra oro
Följer händelsen, beskriver och förklarar samt granskar omständigheter och ansvar

Bristande hänsyn försvårar räddningsarbetet
Journalistiskt "nyhetsrus" kan leda till bristande yrkesetik
Bristande redaktionell beredskap för arbete vid olyckor och krishändelser
Reporters eller fotografers egna psykologiska reaktioner på händelsen kan bidra till irrationellt eller oprofessionellt agerande
Medierna som problem

Journalisten som arkitekt

De för insatsarbetet ansvariga myndigheterna och organisationerna bör i sin informationsstrategi utgå från att det är journalisterna som är arkitekter till medierapporteringens utformning och innehåll. Som Torsten Thurén skriver (1997, s.37) så behöver journalisterna bra virke = bränsle = källmaterial. Detta ansvar åligger i stor utsträckning räddningstjänsten och övriga myndigheter: Att ge underlag och skapa förutsättningar för korrekt information genom medierna. Därutöver bedrivs naturligtvis självständig granskande journalistik med egna källor. Men det är av stor vikt att medierna tidigt får korrekt information som grundunderlag.

Lärdomar om samspel mellan medier och räddningstjänst

Träffas innan det har hänt

Mötet mellan yrkesgrupper på olycksplatsen är centralt både som förutsättning för ett gott omhändertagande av de drabbade och för resultatet av bevakningen i medierna. Här finns flera katastrofmedicinska studier som visar att bristande hänsyn - ibland kanske på grund av okunskap - direkt har försvårat räddningsarbetet. Intervjuer med ingripande räddningspersonal borde inte få ske om räddningsarbetet riskerar att bli stört. Det är också viktigt att räddningsorganisationens grupper har en realistisk syn på pressens roll och mentalitet vid rapporteringen från en stor olycksplats.

Att representanter för de olika yrkesgrupper som verkar på olycksplatsen träffas innan olyckan är framme, kan vara ett sätt att uppnå ökad förståelse och ett mer professionellt förhållningssätt till varandras uppdrag. Vid ett seminarium om etik vid katastrofer som hölls veckan före Göteborgsbranden hävdade företrädare för svensk kris- och katastroforganisation att det inom kommunernas krisgrupper finns ett utbrett journalistförakt⁵¹. Om så är fallet färgas sannolikt bemötandet av journalisterna i samband med olyckan. Ansvar för att förändra bilden åligger rimligen båda (läs alla) parter.

Ett sätt att uppnå det goda mötet på olycksplatsen kan vara att involvera journalister i kommunernas krisgrupper på det förebyggande planet, d v s genom gemensam utbildning. Detta utan att häva mediernas oberoende ställning.

Utbildning i krishantering och första hjälpen borde vara naturligt inom alla yrkesgrupper som medverkar vid olyckshändelser och katastrofer. Det anser författarna till boken "Krihantering - en handbok för vanligt folk" (1995). Larsson och Österdahl menar att lika självklart som detta ingår i utbildningen inom räddningstjänsten borde det finnas för hälso- och sjukvårdens personal, kyrkas folk, lärare och journalister.

Ökad kunskap om "de andra"

Inte bara en gemensam kunskapsbas, utan också en ökad kunskap om "de andra" kan vara en fruktbar målsättning.

Claes Cassel, tidigare presstalesman för länspolismästaren i Stockholms län skriver i sin bok *Polisen i pressen* (2000) mycket om vikten av ett professionellt förhållningssätt mellan yrkesgrupperna.

"Vi inom Polisen har en förväntan på allmänheten och medierna att de ska visa en rimlig förståelse och respekt för vårt yrkes särskilda krav. Vi vill att den förståelsen och respekten ska präglade bedömningarna – och återgivandet – av våra insatser.

I samma mån ska vi naturligtvis visa förståelse för till exempel journalisters arbetsvillkor. En journalist är t ex med säkerhet inte envis och påträngande för att förarga oss utan för att denne är angelägen att ur sitt perspektiv göra ett bra jobb. Men det är svårt för oss att ha förståelse för arbetsvillkor som vi inte närmare känner till." (Cassel, 2000, s. 89)

Samverkan utan samarbete

Medierna har en granskande roll som inte kan ifrågasättas. Det menar Claes Cassel (2000). Mot denna bakgrund kan ett direkt samarbete mellan polis och medier (jämför räddningstjänst

⁵¹ Minnesanteckningar från konferensen "Uppsala Psycho Trauma days" arrangerad av Sveriges Krispsykologiska och katastrofmedicinska föreningar. Uppsala 22-23 oktober 1998.

och medier) sällan eller aldrig bli aktuellt. Däremot är samverkan något klart eftersträvansvärt, menar Cassel.

Under förutsättning att den enskildes integritet kan skyddas är det viktigt med en öppenhet inför samarbete med massmedierna när olyckor och katastrofer inträffar. En bindning och ett beroende som det naturligtvis kan finnas dubbla känslor inför. I huvudsak ska massmediernas funktion vara att ge nyheter, bakgrundsinformation, förklaringar till orsakssammanhang samt att ge stöd till indirekt och direkt drabbade. Regelbundna, täta och väl genomförda presskonferenser ger möjlighet att sprida viktig information och motverka ryknesspridning. I särskilda fall kan ett provisoriskt presscenter upprättas. I synnerhet de lokala, snabba och direktsändande etermedierna fungerar som ovärderliga informationscentraler med uppgift att spåra offer, kontrollera rykten, ge upplysningar och instruktioner, samt lämna officiella meddelanden till exempelvis familjemedlemmar (Nohrstedt & Nordlund, 1993). Här ska medierna uppträda som renodlade informationscentraler där självständigt journalistiskt arbete får stå tillbaka för återgivande av en trovärdig källas information. En risk vid katastrof-rapportering är att snabbheten prioriteras framför saktlighets- och källkontrollen med påföljd att felaktiga meddelanden når allmänheten. Vägen till olika hjälpinstanser för katastrofoffer och anhöriga förmedlas effektivast genom massmedierna. Till och med negativa tillkännagivanden som ”det finns för närvarande ingen ny information” kan vara av värde.

Tala ut och ta in

Konflikter mellan yrkesgrupper på en olycksplats tjänar alltid på att redas ut. ”Det är ett led i en normal samverkan” menar Claes Cassel (2000). En felciterad brandman, en på felaktiga grunder kritiserad polis; Det tjänar varken journalister, läsare eller andra att rykten och felaktigheter distribueras genom medierna. Möten mellan yrkesgrupper med diskussioner kring en gemensam insats har ofta visat sig fruktbara. Konflikter och felaktiga uppgifter i medierna visar sig ofta grundas på okunskap. En diskussionskväll i Göteborg någon vecka efter brandkatastrofen 1998 blev till exempel ett fruktbart möte mellan journalister, fotografer, poliser, brandmän och sjukvårdspersonal. Alla arbetade på Backaplan den tragiska natten 29-30 oktober 1998, och hade en mångfald varierade upplevelser av hur natten och morgonen förlöpte vad gäller samspelet mellan professionerna.⁵²

Synpunkter på andra yrkesgrupper tenderar annars att få sitt utlopp genom medierna. Den enda egentliga kritik inom ramen för respektive yrkesgruppers interna debattorgan efter Göteborgsbranden har i stället rört den egna yrkesgruppen⁵³

Detta var ett försök att i ett antal huvudpunkter sammanfatta de mest utmärkande slutsatser och erfarenheter som kunnat dras under arbetet med denna rapport. Bästa överblicken erhålles naturligtvis genom läsning av hela rapporten, men för den mer selektive läsaren som kanske nöjt sig med att läsa dessa sammanfattande slutsatser är ett råd att använda rapporten som en handbok. I viss utsträckning kan varje kapitel stå för sig själv och tjäna som vägledning eller erfarenhetsbank för olika tillämpningsområden.

Som en avslutning presenteras några förslag till vidare forskning. Det är min avsikt att gå vidare inom detta spännande fält.

⁵² Minnesanteckningar från debattkväll på Publicistklubben Västra Kretsen, SVT-huset, Göteborg 1998-11-11.

⁵³ Se t ex tidningen Sökaren nr 4-98, Journalisten 30:1998, Sirenen 7:1998 samt Pressens Tidning 19/200 om mediernas agerande vid skid tunnelkatastrofen i Österrikiska Kaprun. I kapitel 7 i denna studie beskrivs delat av den kritik mot vissa yrkesgrupper som framfördes i pressen efter Göteborgsbranden.

12. Vidare forskning

Att visa vägen för framtidens olycks- och katastrofjournalistik gör sig inte lätt. Ingen kommer någonsin att finna ”den rätta vägen”. Meningar kommer alltid att gå isär kring mediernas roll på olycksplatsen, och uppfattningarna delas om var den etiska gränsen ska gå. Dock görs här nedan en antydning till framtida forskningsfält, sprungen ur litteraturstudier samt erfarenheter från de största svenska katastroferna i modern tid.

12.1 Mediernas krisberedskap

Forskning i kölvattnet efter brandkatastrofen i Göteborg visar att ett viktigt men outforskat område är mediernas krisberedskap för arbete vid stora olyckor och krishändelser (Larsson & Nohrstedt m fl 2000, s. 54 f). Flera av undersökningens intervjuade myndighetsaktörer ställer sig tveksamma till i vilken grad medierna har någon krisberedskap, i betydelsen beredskap för hantering av allvarliga samhällskriser. Man menar också att en konsekvens av bristande beredskap kan få till följd att journalisterna hindrar räddningsarbetet. Brister i mediernas krisberedskap försämrar också möjligheterna till adekvat och korrekt samhällsinformation via medierna (ibid). Samtidigt tyder det mesta på att det idag finns en mer medveten strävan efter kompetensutveckling inom katastrof- och krishanteringens område än vad som var fallet i början och mitten av 90-talet (ibid. s. 246). Vid ett seminarium om forskning för Räddningstjänsten 2000⁵⁴ betonade räddningschefen Åke Jacobsson att forskning om mediernas sätt att fungera i katastrofsituationer är av stor vikt. En orsak till att vissa medier under några dygn förmedlade en felaktig bild av händelsen beror delvis på att journalisterna ”drogs in” i händelsen på liknande sätt som alla andra närvarande på olycksplatsen. Forskning om orsaker till dessa reaktioner och konsekvenser därav efterlystes av Jacobsson.

12.2 Beredskapsplaner

En naturlig följd av att studera mediernas krisberedskap är också en studie kring förekomster och behov av beredskapsplaner inom medieföretagen. Ett utfall av kommunikationsstudien om Göteborgsbranden som Larsson och Nohrstedt med kollegor genomförde (2000) var att flera myndighetsföreträdare betonade vikten av att revidera sina beredskapsplaner och rutiner utifrån lärdomar av en katastrof. Viktigt i sammanhanget är att beredskapsplanen tillåter flexibilitet och improvisation, eftersom varje samhällsstörning och olycka är unik och kräver skraddarsydda lösningar (ibid. s. 244).

12.3 Betydelsen av utbildning och övning

Till utvärderingen av olyckshanteringen i samband med efter Göteborgsbranden 1998 hörde konstaterandet att det samarbete som vuxit fram genom tidigare olyckor (inte minst i Göteborg) samt de räddnings- och katastrofledningsövningar som företagits, var av avgörande betydelse för hur den extrema krissituationen hanterades (Larsson, Nohrstedt m fl 2000, s.

⁵⁴ Textunderlag till anförande av Åke Jacobsson, Räddningstjänsten Storgöteborg, ”Tankar kring FoU” på informationsdagen ”Forskning om Räddningstjänsten”, Göteborg den 16 mars 2000. Arrangörer: Räddningsverket och Brandforsk.

70). När polisens insatschef vid Göteborgsbranden 1998 får frågan vilka faktorer som bidrog till att arbetet fungerade trots det ofattbara kaos som rådde, blir svaret: "Utbildningen, övningarna, min kompetenta personal, lång erfarenhet och tjänsteinstruktionen" (Chef, nr 12/98, s. 14). Skulle en tidningens redaktionsledare ha kunnat svara samma sak? Nej, utbildning och övning för mediebevakning av olyckor och katastrofer är så gott som obefintlig idag. Tjänsteinstruktioner för sådana här tillfällen är sällsynta. Det som finns i ökad utsträckning är riktlinjer för omhändertagande av personalens reaktioner efter traumatiska bevakningsuppdrag, men även på detta område fattas en hel del. Är det då önskvärt? Detta skulle en framtida studie kunna undersöka. Behov, förutsättningar och effekter av utbildning och övning för mediernas katastrofberedskap vore ett intressant fält att utforska.

Tidigare forskning tyder på att utbildning är en mer osäker beredskapshöjande faktor än vad övning är (Enander m.fl. 1993). Praktisk träning (med hög grad av deltagande och feedback) tycks vara mer effektiv än utbildningsprogram. Weisaeth visar i en studie (1989) att det som har högst samband med optimal prestationsförmåga i samband med en katastrof är just katastrofberedskapsövningar (eller disaster träning, som Weisaeth skriver). I en undersökning om helikopterbesättning som kraschade i vatten konstaterades att av de fem överlevande hade fyra varit med om simulatorträning, medan en som omkom saknade sådan övning. De överlevande tolkade situationen så att den omkomne hamnade i panik på grund av brist på träning (Hyttén 1989 i Enander m fl 1993).

Sammanfattningsvis konstaterade Enander, Larsson och Wallenius i sin programutredning om Kris- och Katastrofforskning (1993) att det då fanns luckor i kunskapen på detta område, men att det visst finns stöd för att konkreta träningsprogram/övningar kan vara effektiva. Av utbildningsinsatser har däremot ingen entydig effekt kunnat påvisas. Allt talar för att området kräver fortsatta och fördjupade studier.

12.4 Professionella möten på olycksplats

Attityder grundar sig ofta på kunskap respektive brist på densamma. I de sammanhang som studerats här är både synen på den egna och andra yrkesroller av stor vikt. Kunskap om andra yrkesgruppers förutsättningar, uppdrag och arbetssätt är av stor betydelse för hur samarbetet fungerar på olycksplatsen. En professionsstudie utifrån arbetsvetenskapligt perspektiv skulle därför vara intressant mot bakgrund av den mycket specifika och ömtåliga punkt som arbetet på en olycksplats innebär.

12.5 Kunskap om krockar emellan regelsystem

Mediernas spelregler – yrkesregler och etiska riktlinjer – sätts under hårt tryck vid arbete på olycksplats eller i annan krissituation. Detsamma gäller lagar och regler för insatsstyrkorna. Att mediernas medarbetare själva känner till och efterlever sina egna regler borde vara en självklarhet men är det inte. Till mediernas försvar ska sägas att regelverket i många delar är luddigt och lämnar många fria tolkningsutrymmen. Om övriga aktörer på olycksplats – räddningstjänst, sjukvårdspersonal och polis – vore bättre bevandrade i det journalistiska arbetets förutsättningar samt de yrkesetiska riktlinjerna, skulle samarbetet underlättas. En ökad kunskap om medierna som både med- och kanske ibland även motpart kan ge hjälparna större möjligheter att möta och bemöta mediernas medarbetare. Här kan det handla om både tillmötesgående av önskemål och förhindrande av vissa typer av handlingar. Med regelverket i ryggen hos alla inblandade parter kan samspelet sannolikt ske mer friktionsfritt. Ett stort

ansvar vilar också på medierna och dess medarbetare när det gäller att lära sig och ta hänsyn till insatsstyrkornas uppdrag och regelverk. Vid flera stora olyckor och katastrofer har sådan okunskap resulterat i att mediemedarbetare utgjort hinder under det akuta insatsarbetet. En studie av krockar mellan de olika yrkesgruppernas regelsystem, och behovet av ömsesidig kunskap om varandras regler, skulle därför vara intressant.

12.6 Sjukhuset som katastrofplats

Föreliggande studie har fokuserat på olycksplatsen och de professionella möten som sker där, främst då omständigheterna kring mediernas närvaro. Ett mycket intressant komplement till denna vore att titta närmare på mediernas arbete inne på sjukhusen efter en stor olycka eller katastrof. Här finns såväl svensk som internationell forskning att analysera och inte minst en mängd erfarenheter att ta tillvara. Mediebevakning i sjukhusmiljö efter Estoniakatastrofen 1994 och brandkatastrofen 1998 vore självklara studieobjekt. Liknande erfarenheter men till omfattningen mindre händelser finns från Falu lasarett efter Flinkmorden 1994 respektive från det norska sjukhus som omhändertog svenska skolbarn efter bussolyckan i Måbødalen 1988.

Referenser

Andersson, Sven-Jacob (1991): "Massmedia, människor och olyckor. 'Extra! Extra! Read all about it!'" i *Människor och olyckor. En antologi om reaktioner och emotionell hjälp*. Centralförbundet Folk och Försvar i samverkan med Statens räddningsverk.

Andrén, Gunnar (1998): "Etik om journalistik" i *Nordicom-Information*, nr 4:1998, s. 35-40.

Andrén-Sandberg, Åke & Törnebrandt, Kenneth & Åkerberg, Thomas (1993): *Katastrofsjukvård*. Lund: Studentlitteratur.

Alexander, D & Wells, A (1991). "Reactions of police officers to body-handling after a major disaster". *British Journal of Psychiatry*, 159, 547-555.

Backman, Jarl (1998): *Rapporter och uppsatser*. Lund: Studentlitteratur.

Blix, Arne & Bech-Karlsen, Jo (1990): *Hva har vi der å gjøre? Metoder og etikk i katastrofe- og ulykkesjournalistikk..* Norge, Gamle Fredrikstad: Institutt for journalistikk.

Boje Hviid, Morten (1999): *Jag ville överleva. Tiden efter Estonia*. Malmö: Egmont Richters Förlag.

Brandsjö, Kaare (1996): *Katastrofer och räddningsinsatser*. Stockholm: Informationsförlaget.

Böhm, Tomas & Lorin, Henry (1979): *Katastrofmedicinska studier. Psykiska reaktioner vid katastrofer*. Stockholm: Försvarets Forskningsanstalt, KAMEDO XXXVIII.

Cassel, Claes (2000): *Polisen i pressen*. Stockholm: Rikspolisstyrelsen.

Coping with crisis. Tidskrift/Årsbok. Köpenhamn: Federation Reference Centre for Psychological Support.

- Cullberg, Johan (1988): *Kris och utveckling*. Stockholm: Natur och kultur.
- Dahlström, Mia & Flodin, Bertil (1998) *Informationsberedskap för 2000-talets kriser*. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.
- Danermark, Berth & Ekström, Mats & Jacobsen, Liselotte & Karlsson Jan Ch. (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur
- Degervik, Inger & Nord, Lise-Lotte (1990): *Katastrofmedicin*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Deppa, Joan (1994): *The Media and Disasters*. Pan Am 103. New York: New York University Press.
- Dynes, Russel (1998): "Coming to terms with community disasters, i Quarantelli (red): *What is a disaster?* London: Routledge.
- Dyregrov, Atle (1992). *Katastrofpsykologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Eide, Martin (1995): *Blod, sverte og gledestårer*. Verdens gang 1945 – 95. Oslo: Verdens gang A/S.
- Ekselius, Eva & Notini, Dag & Öberg, Gunnar (1994): *Människor i kris*. Stockholm: Liber Utbildning.
- Ekström, Mats (1998): "När verkligheten inte duger som den är. En studie av TV-journalistikens praktik" i *Nordicom-Information*, nr 4:1998.
- Ekström, Mats & Nohrstedt, Stig Arne (1996): *Journalistikens etiska problem*. Stockholm: Rabén Prisma & Svenska Journalistförbundet (Mediebiblioteket).
- Ellström, P-E (1992): *Arbete och lärande – förutsättningar och hinder för lärande i arbetslivet*. Stockholm: Fritzes.
- Enander, Ann & Jacobsen, Liselotte (1996): *Risk och hot i den svenska vardagen: allt från Tjernobyl till skuren sås*. Forskningsrapport. Stockholm: ÖCB – Överstyrelsen för civil beredskap.
- Enander, Ann & Larsson, Gerry & Wallenius, Claes (1991): *Programutredning: Kris- och katastrofforskning*. Stockholm: FOA – Försvarets Forskningsanstalt.
- Enander, Ann & Wallenius, Claes & Larsson, Gerry (1995): *Studier av människors beteende i samband med kris och katastrofsituationer: Mätning och metodik*. Stockholm: FOA – Försvarets Forskningsanstalt.
- Enander, Ann & Johansson, Ann (1999): *Säkerhetsmedvetande – en förutsättning för säkerhetsbeteende?* FoU-rapport P21-316/99. Karlstad: Räddningsverket.
- Englund, Liselotte (1999a): "Det omöjliga uppdraget" i *JMG Granskaren, ETIK*, nr 1:1999 (s.12-15). Tidskrift utgiven av Centrum för granskning av journalistik och medier vid JMG – Institutionen för journalistik och masskommunikation vid Göteborgs universitet.
- Englund, Liselotte (1999b): *Katastrofjournalistikens dilemman. En forskningsöversikt med etiska och psykologiska perspektiv*. Arbetsrapport nr 92, Institutionen för journalistik och masskommunikation (JMG) vid Göteborgs Universitet.

Englund, Liselotte (2000): "Det journalistiska arbetet. Erfarenheter av ett svårt uppdrag" i Larsson, L Å & Nohrstedt, Stig Arne (red) (2000) *Göteborgsbranden 1998. En studie av kommunikation, rykten och förtroende*. Stockholm: SPF.

Ersland, S & Weisaeth, L & Sund, A (1989): "The stress upon rescuers involved in an oil rig disaster. 'Alexander Kielland' 1980. *Acta Psychiatrica Scandinavia*, 80 (Suppl 355), s 38-49.

Ersson, Erik & Iwarsson, Magnus (1996): *Vård och vårdande i samband med katastrofer – utifrån två biografier*. Studentuppsats vid Institutionen för Hälsa och Vård, Karlstads Universitet.

Fichtelius, Erik (1997): *Nyhetsjournalistik. Tio gyllene regler*. Stockholm: Utbildningsradion.

Flodin, Bertil (1993): *Myndigheters kriskommunikation. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Forskning om riskkommunikation – en förstudie. (1996). FoU-rapport P21-156/96. Karlstad: Räddningsverket.

Försvarpsykiatri. (1999). Lärobok i försvarpsykiatri. Stockholm: Försvarsmakten i samarbete med Enator Försvarsmedia.

Gestrelus, K (1991): *Näringslivets strukturomvandling och operatörernas kompetensutveckling*. Stockholm: Arbetsmiljöfonden.

Gröning, Yvonne (1990): *Kärleks pris. En berättelse om sorg*. Hedemora: Gidlunds bokförlag.

Hagström, Annika & Jonsson, Stig (1990): *En bro över mörka vatten – Om människorna bakom rubrikerna*. Uppsala: Cordia.

Harrisson, Shirley (1997): "Earning trust by telling tryth: How should Public Relations and Media Professionals behave when a Disaster happens?" *Journal of Communications Management*. 1(3).

Harrisson, Shirley (ed.) (1997): *Disaster and the Media. Managing Crisis Communications*. London: MacMillian Business/MacMillian Press LTD.

Hartman, Jan (2001) *Grundad teori. Teorigenerering på empirisk grund*. Lund: Studentlitteratur.

Hedman, Lowe & Trost, Jan (1997): *Riskkommunikation*. FoU-rapport. P21-183/97. Karlstad: Räddningsverket.

Hellsten, Tommy (1999): *Med människan. En bok om att möta sig själv och andra*. Tredje upplagan. Helsingfors & Göteborg: Församlingsförbundets Förlags AB & Trots Allt böcker / Förlags AB Nytt Liv.

Hodkinson, Peter E & Stewart, Michael (1998): *Coping with catastrophe: a handbook of post-disaster psychosocial aftercare*. (2nd edition). London: Routledge.

Hultén, Britt (2000) : *Journalistikanalys. En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.

Hytten, K (1989) "Helicopter crash in water: Effects of simulator training". *Acta Psychiatrica Scandinavia*, 80, suppl 355, s 73-78).

Håkansson, Eva (1995): "I Sverige var de förberedte" i *Psykolog-nytt*, nr 23:95.

Håkansson, Eva & Schulman, Abbe (1992): "Erfarenhet från Stockholms läns landsting: God investering satsa på utbildning i psykologisk och social katastrofberedskap." I *Läkartidningen*, Volym 89, nr 7:1992, sid. 484-486.

Härstedt, Kent (1995): *Det som inte kunde ske. Kent Härstedts berättelse om Estonia-katastrofen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag,

Ivert, Torbjörn & Due, Jan (1997): "Flyghaveri på Svalbard. Effektiv katastrofplan vid norskt sjukhus." I *Läkartidningen*, vol 94, nr 7, 1997, s. 508-509.

Jarlbro, Gunilla (1993): *Krisinformation ur ett medborgarperspektiv. En kunskapsöversikt*. Stockholm: SPF (Rapport nr 163:3).

Kallenberg, Kjell (1987): *Livsåskådning i kris. En empirisk studie*. Lund: Doxa.

Kieran, Matthew (ed.) (1998): *Media ethics*. London: Routledge.

Koskinen, Lennart (1995): *Vad är rätt? Handbok i etik*. Stockholm: Bokförlaget Prisma (Andra upplagan).

Kulling, Per & Lorin, Henry (1997): "Medicinska insatser vid Estonias förlisning" i *Läkartidningen*, vol 94, nr 13, 1997, s. 1189-1191.

Kulling, Per & Persson, Sven-Åke (1997): "Terroristattacken med nervgas i Tokyos tunnelbana 1995" i *Läkartidningen* vol 94, nr 25, 1997, s. 2395-2398.

Larsson, Arne (1997): *Räddningstjänst och riskkommunikation – ett kommunalt perspektiv*. Arbetsrapport 97:11, Samhällsvetenskap, Högskolan i Karlstad.

Larsson, Gerry (1988): *Psykiska reaktioner vid katastrofer och kriser. Kunskapsöversikt och praktiska råd för sjukvårdspersonal*. Hammarö: PsykologiService i Värmland AB.

Larsson, Gerry (1991): *Vår beredskap är på väg att bli god. Kartläggning av Sveriges kommuners och landstings beredskap att hantera psykiskt och socialt omhändertagande vid större olyckor och katastrofer*. Rapport från Räddningsverket.

- Larsson, Gerry (1999): *Ledarskap under stress*. Karlstad: Försvarshögskolan ACTA D3, Ledarskapsinstitutionen.
- Larsson, L Å & Nohrstedt, Stig Arne (red) (2000) Göteborgsbranden 1998. En studie av kommunikation, rykten och förtroende. Stockholm: SPF.
- Lazarus, Richard (1966): *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.
- Lazarus, Richard (1991): *Emotions and adaption*. New York: Oxford University Press.
- Ledningsuppbyggnad i räddningsinsatsens initialskede. Problematik och bemästringsmöjligheter*. (1999) FoU-rapport. Karlstad: Räddningsverket.
- Lenquist, Sten (1986): *Katastrofmedicin*. Stockholm: Liber.
- Lerbinger, Otto (1997): *The crisis manager: facing risk and responsibility*. Mahwah, N.J. : Lawrence Erlbaum Associates.
- Lundin, Tom (1992): *Traumatiska stress och personlig förlust*. Stockholm: Liber.
- Lundin, Tom & Lindström, B (1982) *Yrkesmässig exponering för katastrof*. Nordisk Psykiatrisk tidskrift, supplement nr 6.
- Lundälv, Jörgen (1999): *Det talande offret. Journalistik vid olyckor och katastrofer*. Gävle. Meyers.
- Malmsten, Curt (1992): *Akutsjukvård på skadeplats*. Stockholm: Nordiska Räddningsförlaget AB.
- Malmsten, Curt (1992): *Psykiska reaktioner vid olyckor och hotsituationer*. Stockholm: Nordiska Räddningsförlaget AB.
- Morge, Sara (2000): *Alarmera Informera. Varnings- och informationssystem i fyra länder*. Utbildningsserie nr 8. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.
- Moxnes, P (1984): *Att lära och utvecklas i arbetsmiljön*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Mjønes, S & Goetzinger-Falk, C & Stadin, B (1992): "Vi har mycket att lära oss om behandling och förebyggande av posttraumatisk stress". *Läkartidningen* 1992. 889:481.
- Människor i kris och krig*. En antologi. (1984). Stockholm: Folk och Försvar.
- Människor och olyckor. En antologi om reaktioner och emotionell hjälp-* (1991) Stockholm: Folk och Försvar i samarbete med Statens Räddningstjänst.
- Nauckhoff, Per (1991): *Katastrofer, psykiska reaktioner och första hjälp*. Stockholm: Birka.
- Nohrstedt, Stig Arne(1999): "Forskningsöversikt: kommunikationsproblem i samband med katastrofer och allvarliga samhällsstörningar". Bilaga 7 i SOU 1999:68 *Brandkatastrofen i Göteborg. Drabbade. Medier. Myndigheter*. Stockholm: fakta Info Direkt.

Nohrstedt, Stig Arne & Nordlund, Roland (1993): *Medier i kris. En forskaröversikt över mediernas roll vid kriser*. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar (Rapport 163:4).

Nordlund, Roland (2000): ”Risk- och kriskommunikation: Myndigheter – medier – medborgare. Att fördjupa och bredda ett forskningsfält” i Lidskog, Rolf & Nohrstedt, Stig Arne & Warg, Lars-Erik m.fl.: *Risker, kommunikation och medier. En forskarantologi*. Lund: Studentlitteratur.

Nordström, Gert Z & Kühnlhorn, Britt-marie & marthinsen, Thomas (1996): *Estonia: Bilder av en katastrof*. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar (Rapport 168:4)

Nyhetsbilder. Etik – påverkan. Meddelande 154. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Otway, Harry & Wynne, Brian (1989): ”Risk Communication: Paradigm and Paradox”. *Risk Analysis*, Vol 9, nr.2.

Parker, D & Handmer, J (1992) *Hazard Management and Emergency Planning: Perspectives on Britain*. London: James & James.

Pedagogiska grunder. Utbildningsreglemente för Försvarsmakten. (1998) Försvarets bok- och blankettförråd.

Pettersson, Per (1995): ”Massmedia avslöjar och legitimerar dold religiositet: Svenska Kyrkans folkreligiösa funktion i anslutning till Estonia-katastrofen. En fallstudie av Svenska Kyrkans dolda roll som plattform och integrationsfaktor för folklig religiositet i det svenska samhället”. D2-uppsats, Avdelningen för Religionsbeteendevetenskap, Teologiska institutionen, Uppsala universitet.

Py, Y (1991). *Behaviour in emergency situations (Comportements dans un cas de secours d'urgence)*. Nuneaton, England: Motor Industry Research Association, (NTIS no: MIRA-91/48/XAD). (Översättning från franska av E J Rabone, *Le Travail Humain*, 1, 1987)

Quarantelli, E.L (ed) (1998): *What is a disaster? Perspectives on the question*. London: Routledge.

Raittla, Pentti (1996): *Mediernas Estonia – Myndigheter och Massmedier som informatörer i Finland*. Stockholm: SPF (Rapport 168:2)

Reimers, Eva (2000): *Vad lindrar de sörjandes hjärtan? Aktörer, ämnen, motiv och värderingar i det andra pressamtalet om bärgning av offren från Estonia*. Skrift nr 4. Institutionen för kultur och medier, Umeå Universitet.

Rosenthal, Uriel (1998): ”Future disasters, future definitions”, i Quarantelli (red): *What is a disaster?*. London. Routledge.

Sandman, Peter M (1992): *Responding to Community Outrage: Strategies for Effective Risk Communication*. Fairfax, VA: American Industrial Hygiene Association. Q

Shalit, B (1983): *Konfliktens och stridens psykologi*. Stockholm: Liber.

Strike, K & Posner, G (1983): "Types of syntheses and their criteria. In S. Ward & L Reed (Eds.) *Knowledge structure and use: Implications for syntheses and interpretation*. Philadelphia: Temple University Press.

Strömberg, Johan (1996): *Omvårdnad Akutsjukvård*. Stockholm: Bonnier.

Strömberg Eriksson, Lisbeth (1999): "Tyst kunskap ur ett medieperspektiv. En studie av journalisters självförståelse och vardagspraktik.". D-uppsats i Pedagogik, Institutionen för Samhälls- och Beteendevetenskap, hagskolan i Hamstad.

Sund, Arne (1985): *Ulykker, Katastrofer og stress. Psykiske reaksjone, hjelp og beedskap*. Gyldendal norsk forlag.

Svensson, Stefan (1999): *Räddningstaktiska grunder. Förslag till definitioner och kommentarer därtill*. Fou-rapport P21-291/99. Karlstad: Räddningsverket.

Toft, Brian & Reynolds, Simon (1997): *Learning from disasters: a management approach*. (2nd edition) Leicester: Perpetuity Press.

Utvärdering av sjukvårdens katastrofmedicinska arbete i Stockholms läns landsting med anledning av olyckan med färjan M/S Estonia den 28 september 1994. Stockholms läns landsting: Nordvästra sjukvårdsområdet.

van der Kolk, Bessel A & McFarlane, Alexander C & Weisaeth, Lars (ed) (1996): *Traumatic stress. The effects of overwhelming experience on mind, body and society*. New York: Guilford Publications.

Wallenius, Claes (1997): *Reaktioner och funktionsförmåga i samband med livshotande fara. Intervjustudie med svenska FN-soldater*. Förvarshögskolan, Ledarskapsinstitutionen. LI serie F:8.

Weibull, Lennart & Börjesson Britt (1995) *Publicistiska seder. Studier i svensk pressetik*. Stockholm: Tiden/SJF.

Weisaeth, Lars (1989): "A study of behavioral responses to an industrial disaster". *Acta Psychiatrica Scandinavia*, 80, (Suppl. 355), s 13-24.

Weisaeth, Lars & Mehlum, Lars (1993): *Mennesker, traumer og kriser*. Oslo: Universitetsforlaget.

Wode-Helgodt, Birgitta & Garberg, Anders & Vikander, Britt & Rydelius, Per-Anders (1989): "Busskatastrofen i Måbydalen. Bättre beredskap efterlyses" i *Läkartidningen* vol 86, nr 46, 1989, s. 3985-6.

Örtenwall, Per & Sager-Lund, Christel & Nyström, Johan & Martinell, Sven (2000) "Katastrofmedicinska lärdomar kan dras av Göteborgsbranden" i *Läkartidningen* vol 97, nr 13, 2000, s. 1532-1539.

KAMEDO- och SoS-rapporter (Socialstyrelsen)

KAMEDO 68; SoS-rapport 1997:15: *Estoniakatastrofen. M/S Estonias förlisning i Östersjön den 28 september 1994*. Stockholm: Socialstyrelsen.

KAMEDO 73; SoS-RAPPORT 1999:4: *Katastrofmedicinska studier under 35 år. Erfarenheter från KAMEDOs verksamhet 1963 – 1998..* Stockholm: Socialstyrelsen.

SOU (Statens Offentliga Utredningar)

SOU 1996:80: *Viktigt meddelande. Radio och TV i krig och kris*. Betänkande av Utredningen om radion och televisionen i krig och krigsfara. Stockholm: Fritzes.

SOU 1998:59: *Räddningstjänsten I Sverige – Rädda och Skydda*. Slutbetänkande av Räddningsverksutredningen. Stockholm: Försvarsdepartementet. Stockholm: Fritzes.

SOU 1999:48: *Lära av Estonia. Den andra rapporten och slutredovisning*. Analysgruppen för Estoniakatastrofen och dess följder. Stockholm: Fritzes.

SOU 1999:68: *Brandkatastrofen i Göteborg*. Stockholm: Fritzes.

SOU 2000:11: *Branden i Göteborg den 29-30 oktober 1998. En sammanfattning*. Betänkande av Utredningen om erfarenheter av branden i Göteborg. Försvarsdepartementet. Stockholm: Fritzes.

Tidskrifter

Beredskap (ÖCB)
Journalisten (Svenska Journalistförbundet)
Läkartidningen
Pressens Tidning
Psykologtidningen
Sirenen (Räddningsverket)
Sökaren (Pressfotografernas klubb)

Artiklar

”Brandkatastrofen i Göteborg: ’Så arbetade vi med de drabbade’”. Psykologtidningen nr 20/00, s. 12-14.

”Branden tvingade dem välja: Journalist eller medmänniska? Journalisten nr X, december 1999.

Claes Cassel, Polisen: ”Media kan förstöra en utredning”. Nya Wermlands Tidningen, 12 september 1998.

”Katastrofplanen blev stödet för gruvfogde Roland Snibb: ”Man hinner inte tänka”. Chef, nr 12, 1999, s. 22-24.

”Massmedia tar initiativet”. Beredskap, nr 1, 1999, s. 10.

”Utnyttja VMA”. Beredskap, nr 1, 1999.

”Living with the unthinkable. Many lessons can be learned from the M/S Estonia catastrophe”. Beredskap, nr 3, 1999, s. 18 – 23.

Övrigt källmaterial (skriftligt)

Branden i Makedoniska föreningens lokaler på Herkulesgatan i Göteborg den 29-30 oktober 1998. En sammanställning av fakta och intryck från personal som deltagit. (1998). Rapport 1998-11-25. Göteborg: Räddningstjänsten.

Kunskap räddar liv. Sjukvårdsutbildning för brand- och annan insatspersonal (1994). Karlstad: Räddningsverket.

”Medborgarna utsätts för onödiga risker” Artikel i tidskriften Beredskap nr 1/00. Ett magasin från Överstyrelsen för Civil Beredskap, ÖCB.

Medicinsk katastrofberedskap. Allmänna Råd från Socialstyrelsen 1992:5.

Psykiskt och socialt omhändertagande vid stora olyckor och katastrofer. Allmänna råd från Socialstyrelsen 1991:2 (rev. uppl. 1996)

Räddningstjänstens insatser vid sjukvårdslarm. Meddelandeblad nr 2/98 till Landstingen/motsvarande. Stockholm: Socialstyrelsen.

Sjukvård i kris och krig. Omställning och ändrade prioriteringar. Allmänna Råd från Socialstyrelsen 1995:1.

Spelregler för press, radio och TV. (April 2001) Stockholm: Pressens Samarbetsnämnd / TU:s förlag.

Termer inom medicinsk katastrofberedskap.(1999). Stockholm: Socialstyrelsen

Utbildning inför katastrofer i fred och krig. Att vara beredd 2000. (2000). Kursöversikt, Socialstyrelsens beredskapsenhet. Stockholm: Socialstyrelsen.

”Öva Rätt...” Katastrofmedicinsk övningsuppläggning. (1993). Läromedel/handledning. Stockholm: Socialstyrelsen.

Elektroniska källor (Webbsidor)

<http://www.srv.se>
Räddningsverket

<http://sirenen.srv.se/>
Sirenen, Räddningsverkets tidning

<http://www.sos.se/>
Socialstyrelsen

<http://www.ocb.se>
ÖCB – Överstyrelsen för Civil Beredskap

<http://www.foa.se>
FOA – Försvarets Forskningsanstalt

<http://www.gp.se/faktared/>
Göteborgs-Postens Faktaredaktion

<http://www.helsingborg.se/brand/brandweb.htm>
BrandWeb Sverige = Länkar till alla Sveriges Räddningstjänster

<http://www.fhs.mil.se/utb/ledarskap/>
Försvvarshögskolans Ledarskapsinstitution

<http://www2.fhs.mil.se/bibliotek/index.html>
Försvvarshögskolans Bibliotek

<http://www.ub.gu.se/samwebb/>
SamWeb – Samhällsvetenskapliga sökvägar vid Göteborgs universitet

<http://www.jems.com>
Journal of Emergency Medical Services

<http://www.mil.se>
Försvvarsmakten

<http://www.sosalarm.se/>

SOS Alarm

<http://www.brf-brand.org/>
Brandmännens Riksförbund

<http://www.svbf.se/>
Svenska Brandförsvarsföreningen

<http://www.disaster-resource.com>
Disaster Resource Guide

<http://www.istss.org/>
International Society for Traumatic Stress Studies

Bilaga 1

Tue, 24 Jul 2001

Etiska regler för press, radio och tv

Här följer några viktiga delar ur de s k Spelreglerna för press, radio och tv. Dokumentet i sin helhet kan beställas via Tidningsutgivarna:

<http://www.publ.tu.se/TU/Medier%8Att-J/Pressetik-J/%2322688>

Etiska regler för press, radio, tv

Press, radio och tv skall ha största frihet inom ramen för tryckfrihetsförordningen och yttrandefrihetsgrundlagen för att kunna tjäna som nyhetsförmedlare och granskare av samhällslivet. Härvid gäller dock att skydda enskilda mot oförskyllt lidande genom publicitet. Etiken tar sig inte i första hand uttryck i en formell regeltillämpning utan i en ansvarig hållning inför den publicistiska uppgiften. De etiska reglerna för press, radio och tv skall vara ett stöd för den hållningen.

I. Publicitetsregler

Ge korrekta nyheter

1. Massmediernas roll i samhället och allmänhetens förtroende för dessa medier kräver korrekt och allsidig nyhetsförmedling.
2. Var kritisk mot nyhetskällorna. Kontrollera sakuppgifter så noggrant som omständigheterna medger, även om de tidigare har publicerats. Ge läsaren/mottagaren möjlighet att skilja mellan faktaredovisning och kommentarer.
3. Löpsedel, rubrik och ingress skall ha täckning i texten.
4. Slå vakt om den dokumentära bilden. Var noga med att bilder och grafiska illustrationer är korrekta och inte utnyttjas på ett missvisande sätt.

Var generös med bemötanden

5. Felaktig sakuppgift skall rättas, när det är påkallat. Den som gör anspråk på att bemöta ett påstående skall, om det är befogat, beredas tillfälle till genmäle. Rättelse och genmäle skall i lämplig form publiceras utan dröjsmål och på så sätt att de kan uppmärksammas av dem som har fått del av de ursprungliga uppgifterna. Observera att ett genmäle inte alltid kräver en redaktionell kommentar.

6. Publicera utan dröjsmål Pressens Opinionsnämnds klandrande uttalanden i fall som rör den egna tidningen.

Respektera den personliga integriteten

7. Överväg noga publicitet som kan kränka privatlivets helgd. Avstå från sådan publicitet om inte ett uppenbart allmänintresse kräver offentlig belysning.

8. Iaktta stor försiktighet vid publicering av självmord och självmordsförsök särskilt av hänsyn till anhöriga och vad ovan sagts om privatlivets helgd.

9. Visa alltid offren för brott och olyckor största möjliga hänsyn. Pröva noga publicering av namn och bild med hänsyn tagen till offren och deras anhöriga.

10. Framhäv inte berörda personers etniska ursprung, kön, nationalitet, yrke, politisk tillhörighet, religiös åskådning eller sexuell läggning om det saknar betydelse i sammanhanget och är missaktande.

Var varsam med bilder

11. Vad som i dessa regler sägs gäller i tillämpliga delar även om bildmaterial.

12. Bildmontage, retuschering på elektronisk väg eller bildtext får ej utformas så att det vilseleder eller lurar läsaren. Ange alltid i direkt anslutning till bilden om den är förändrad genom montage eller retusch. Detta gäller även vid arkivering.

Hör båda sidor

13. Sträva efter att ge personer, som kritiseras i faktaredovisande material tillfälle att bemöta kritiken samtidigt. Sträva också efter att återge alla parter ståndpunkter. Var uppmärksam på att anmälningar av olika slag kan ha till enda syfte att skada den som blivit anmäld.

14. Tänk på att en person, misstänkt för brott, i lagens mening alltid betraktas som oskyldig om fällande dom inte föreligger. Den slutliga utgången av en skildrad rättssak bör redovisas.

Var försiktig med namn

15. Överväg noga konsekvenserna av en namnpublicering som kan skada människor. Avstå från sådan publicering om inte ett uppenbart allmänintresse kräver att namn anges.

16. Om inte namn anges undvik att publicera bild eller uppgift om yrke, titel, ålder, nationalitet, kön eller annat som gör en identifiering möjlig.

17. Observera att hela ansvaret för namn- och bildpublicering faller på den som återger materialet.

Kommentarer till del I

För tolkning av begreppet ”god publicistisk sed” svarar för pressens del i första hand Pressens Opinionsnämnd samt i ärenden som inte hänskjuts till nämnden Allmänhetens Pressombudsman. Det bör uppmärksammas att Pressens Opinionsnämnd och Allmänhetens Pressombuds-

man ej prövar fråga om avsteg från reglerna i radio- eller televisionsprogram. För granskning av dessa program finns den av regeringen utsedda Granskningsnämnden.

Opinionsnämndens utslag publiceras förutom i den klandrade tidningen i refererande form i Pressens Tidning och i tidningen Journalisten. Abonnemang på nämndens utslag kan beställas hos Tidningsutgivarna.

PO utger en årsberättelse där de från principiell synpunkt viktigaste ärendena kommenteras.

Granskningsnämndens beslut kan rekvireras hos nämndens kansli.

II. Yrkesregler

En stark journalistisk integritet är avgörande för trovärdigheten. Den som granskar samhället måste också själv kunna tåla att bli granskad. Att journalisten visar hänsyn i arbetet på fältet är viktigt för allmänhetens förtroende. Tilltron till medierna och dess medarbetare bygger på att yrkesreglerna följs.

Journalistens integritet

1. Ta inte i tjänsten emot journalistiska uppdrag av personer utanför den redaktionella ledningen.
2. Acceptera inte uppdrag, inbjudan, gåva, gratisresa eller annan förmån – och ingå inte avtal eller andra förbindelser – som kan misstänkliggöra din ställning som fri och självständig journalist.
3. Ge inte efter för påtryckningar från utomstående i avsikt att hindra eller inskränka berättigad publicitet.
4. Använd inte din ställning som journalist, eller presskortet, till att utöva påtryckning för egen eller andras vinning eller till att skaffa privata förmåner.
5. Utnyttja inte för egen eller andras vinning opublicerade nyheter beträffande ekonomiska förhållanden eller åtgärder hos stat, kommuner, organisationer, företag eller enskilda.
6. Beakta journalistavtalets bestämmelse om att medarbetare icke får åläggas att skriva mot sin övertygelse eller utföra förödmjukande uppdrag.

Anskaffning av material

7. Tillmötesgå rimliga önskemål från intervjuade personer om att i förväg få veta hur och var deras uttalanden återges.
8. Visa särskild hänsyn mot ovana intervjuobjekt. Upplys den intervjuade om huruvida samtalet är avsett för publicering eller enbart för information.
9. Förfalska inte intervjuer eller bilder.

10. Visa hänsyn vid fotograferingsuppdrag samt vid anskaffning av bilder, särskilt i samband med olyckor och brott.

11. Beakta upphovsrätten vad avser text och bild och ljud.

12. Ange källan när en framställning huvudsakligen bygger på annans sakuppgifter.

Publiceringstider

13. Respektera överenskomna publiceringstider.

Kommentarer till del II

Undertecknarna av dessa regler vill med detta avsnitt ge vägledning i det journalistiska arbetet på fältet och på redaktionerna när problem uppstår som endast ofullständigt eller inte alls behandlas i lagar, kollektivavtal eller i övriga delar av dessa etiska regler för massmedier.

Detta avsnitt är inte bara en regelsamling, det är också avsett att stimulera till en kontinuerlig debatt inom journalistkåren i yrkesetiska frågor. Reglerna gör inte anspråk på att täcka alla de situationer som journalisten kan möta i sitt arbete.

Reglerna avser alla redaktionella medarbetare, alltså i tillämpliga delar även journalister vid radio, tv och nya medier.

Ett medlemskap i SJF innebär att man förbundit sig att följa yrkesreglerna. SJFs styrelse verkar för att förbundets medlemmar efterlever denna del av reglerna. Förbundets yrkesetiska nämnd, YEN, bidrar till detta arbete.

III. Regler mot textreklam

Slå vakt om förtroendet för press, radio och tv och värna om mediernas integritet. Låt inga misstankar uppstå hos allmänheten att utomstående otillbörligt kan påverka innehåll i program.

Material som publiceras eller presenteras på redaktionell plats skall inte kunna utgöra eller uppfattas som reklambudskap.

Grundregler

1. Avvisa idéer och förslag till artiklar och program om de är sammankopplade med krav på motprestationer som innebär reklam i någon form. Avvisa också som princip erbjudanden till redaktionen om resor som är gratis eller kraftigt subventionerade. Avvisa gåvor och andra förmåner. Avge aldrig förhandslöfte om publicitet.

2. Redovisa hur urvalet av produkter/tjänster i konsumentupplysande artiklar/program har skett. Ange klart hur produkterna/tjänsterna har blivit jämförda eller testade. Informera inte ensidigt om utbud/produkter från producenter.

3. Underkasta förhandsuppgifter om teaterföreställningar, konserter, filmer, konstutställningar, idrottsevenemang och liknande en normal nyhetsbedömning.

4. Namnge inte företag och organisationer som skänker eller levererar priser eller på annat sätt medverkar - t ex som sponsor eller arrangör i tävlingar, fester, välgörenhetstillställningar eller liknande, om inte journalistiska motiv finns för detta.

Om företag, organisation, myndighet eller annan medverkat vid framställning av redaktionellt material bör detta tydligt anges.

5. Avvisa från redaktionellt utrymme uppgifter om företags, organisations eller myndighets verksamhet som öppethållande, demonstration av produkter, pristävlingar eller andra arrangemang, om det inte är journalistiskt motiverat.

6. Tidning/programföretags reklam för egen försäljning av varor och tjänster samt egna arrangemang ska utformas som annons. När sådant arrangemang uppmärksammas på redaktionell plats skall en normal nyhetsbedömning ske.

Om tidning/programföretag i samverkan med företag/organisation/annan genomför arrangemang, t ex tävling, auktion eller liknande, där det samverkande företagens varor och tjänster utbjudes eller på annat sätt förekommer, bör detta tydligt anges.

7. Vid användning av material (bilar, båtar, kläder, möbler, köksutrustningar et c) som underlag för fotografering får namn på tillverkare, återförsäljare eller detaljist bara anges när det finns journalistiska motiv.

Regeltillämpning

Vid tolkning av ingressen och grundreglerna 2, 3 och 5 kan nekande svar på några eller flera av följande frågor antyda en konflikt med reglerna:

a) Urval: Jämförs flera produkter? Är urvalet mångsidigt? Ingår jämförelsen eventuellt i en serie artiklar/program?

b) Bedömning: Har produkten/produkterna testats och/eller utsatts för kritisk granskning (objektiv eller subjektiv)? Framgår detta i så fall av artikeln/programmet?

c) Nyhetsvärde: Har informationen om en produkt allmänt intresse?

d) Presentation: Framgår det klart för läsaren/lyssnaren/tittaren att presentationen inte är ett reklambudskap?

e) Uppgifter om tillverkare, återförsäljare, priser m m: Är uppgifterna svåra att komma över för konsumenten? Är priset i sig en nyhet? Jämförs priser?

För tolkning av begreppet "textreklam" svarar för pressens del Pressens Textreklamkommitté. Textreklamkommittén behandlar ärenden som inkommit till kommittén senast tre månader efter publicering.

För granskning av program i radio eller tv svarar Granskningsnämnden för radio och TV.

Räddningsverket, 651 80 Karlstad
Telefon 054-13 50 00, fax 054-13 56 00. Internet <http://www.srv.se>

Beställningsnummer P21-404/02. Fax 054-13 56 05
ISBN 91-7253-159-2